

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ

ФАКУЛЬТЕТ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ ТА ФІЛОЛОГІЇ
ФОРМА НАВЧАННЯ: ОЧНА
Кафедра української мови і літератури

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

**ТВІР-ЕСЕ В СИСТЕМІ ЛІТЕРАТУРНОЇ ОСВІТИ
УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ**

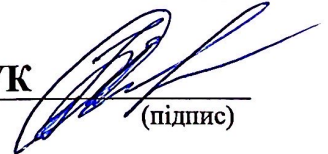
Виконав: магістрант 2 курсу
спеціальності 014 Середня освіта (Українська мова та
література)

**Вадим
КОМАРИНЕЦЬ**
(ім'я, ПРІЗВИЩЕ)

(підпис)

Науковий
керівник:

**к.філол.н., доцент
Валентина КРИЩУК**
(ім'я, ПРІЗВИЩЕ)

(підпис)

Рецензент:

**к.філол.н., доцент
Тетяна ШВЕЦЬ**
(ім'я, ПРІЗВИЩЕ)

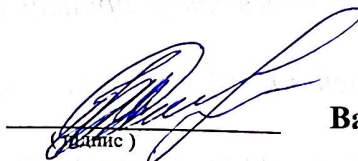

(підпис)

Хмельницький – 2024 рік

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

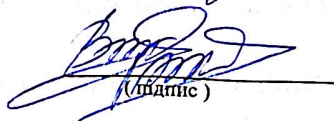
№ з/п	Назва етапів виконання кваліфікаційної роботи (КР)	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Затвердження наказом академії теми КР і призначення наукового керівника	вересень 2023 р.	виконано
2.	Вибір теми КР, погодження її з науковим керівником, визначення предмета дослідження	вересень 2023р.	виконано
3.	Оформлення науковим керівником завдання на КР магістранту(ці); підбір магістрантом(кою) літератури та фактичного матеріалу для написання роботи, їх аналіз та узагальнення	жовтень 2023 р.	виконано
4.	Затвердження завідувачем випускової кафедри завдання на КР магістрантки	жовтень 2023р.	виконано
5.	Виконання та подання науковому керівнику вступу КР	листопад-грудень 2023 р.	виконано
6.	Виконання та подання науковому керівнику першого розділу КР	січень-лютий 2024 р.	виконано
7.	Виконання та подання науковому керівнику другого розділу КР	березень 2024р.	виконано
8.	Виконання та подання науковому керівнику третього розділу КР (за наявності)	квітень 2024р.	виконано
9.	Виконання та подання науковому керівнику висновків КР	травень 2024р.	виконано
10.	Перевірка списку використаних джерел та додатків щодо правильності їх оформлення	вересень 2024 р.	виконано
11.	Доопрацювання КР згідно із зауваженнями наукового керівника, подання кваліфікаційної роботи науковому керівнику	жовтень 2024 р.	виконано
12.	Перевірка кваліфікаційної роботи на наявність текстових запозичень	листопад 2024 р.	виконано
13.	Розгляд КР на кафедрі, проведення попереднього захисту та допуск до захисту у Підсумковій кваліфікаційній комісії	листопад 2024р.	виконано
14.	В разі необхідності доопрацювання КР згідно із результатами перевірки КР на наявність текстових запозичень, зауваженнями кафедри. Подання КР для отримання висновку наукового керівника та кафедри	листопад 2024 р.	виконано
15.	Передача КР у деканат факультету з висновком наукового керівника та кафедри, завданням на КР та рецензією рецензента	грудень 2024 р.	виконано
16.	Підготовка до захисту КР (супровідна документація, текст доповіді, ілюстративний матеріал тощо)	грудень 2024 р.	виконано
17.	Захист КР перед Підсумковою кваліфікаційною комісією	грудень 2024 р.	

Науковий керівник роботи

(підпис)

Валентина КРИЩУК
(ім'я, ПРІЗВИЩЕ)

Магістрант

(підпис)

Вадим КОМАРИНЕЦЬ
(ім'я, ПРІЗВИЩЕ)

ЗМІСТ

ВСТУП	
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАВЧАННЯ ТВОРУ В ЖАНРІ ЕСЕ	
1.1. Есе як жанр літературного твору	
1.2. Есе як жанр шкільного твору та критерії його оцінювання	
РОЗДІЛ 2 МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ТВОРУ В ЖАНРІ ЕСЕ	
2.1. Організація роботи над розвитком зв'язного мовлення на уроках української мови і літератури	
2.2. Методичні засади навчання жанрово-стильовим особливостям есе	
2.3. Форми і прийоми роботи над твором-есе на різних етапах уроку (Використання спеціальних завдань (форм і прийомів) для навчання написанню есе на різних етапах уроку	
ВИСНОВКИ	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Проблема розвитку писемного мовлення учнів, робота над твором має велике значення для шкільного викладання української мови і літератури. Класики вітчизняної методики (О.Біляєв, П.Білоусенко, Т.Бугайко, М.Вашуленко, І. Кочан, В.Неділько, В.Пасічник, Б.Степанишин, та ін.) виняткового значення надавали системі письмових робіт, яка покликана «навчити думати з пером у руці».

У сучасній мовно-літературній освіті школярів використовується понад сорока видів письмових робіт, серед них – переказ, аналіз поетичного та прозового тексту, різноманітні жанри творів, реферат, відгук, рецензія, есе.

Витоки есе як виду творчої діяльності учнів знаходимо в різних періодах розвитку вітчизняної методики, коли активно пропагувалися твори-роздуми та твори вільно-творчого характеру. Саме у них, на думку вчених, розкривається творчий потенціал школяра, звільняється його мислення, проявляється особистість. Вчитель-практик, відомий методист О.Біляєв писав, що подібні жанри «виключають за своїм характером механічну компіляцію чужих думок, конгломерат чужих формулювань і фраз» [4, с. 36]. Невипадково в сучасних умовах гуманізації та гуманітаризації освіти, пошуку особистісно-орієнтованих підходів у навчанні повертається інтерес до твору-есе.

Головна місія та мета есе – це викладення самостійного бачення учнем проблеми, питання, теми на підставі опрацьованого матеріалу та аргументів, у відповідності до обраного підходу, стилю тощо. Цей вид роботи якнайкраще підходить для навчання школярів критично мислити, для розвитку мовленнєвих компетенцій учнів як на уроках української мови, так і під час роботи над художніми текстами. За висловом Б.Степанишина, головне – не сума, не повнота знань, а розвинуті на її матеріалі, її засобами здатності уявляти, співпереживати, розмірковувати, аналітично мислити, вивчене систематизувати, узагальнювати і, зрештою, усі ці вміння застосовувати повсякденно протягом усього життя [19, с.3].

Питання методики написання есе досліджували Н.Балаклицький, М.Голуб, О.Горошкіна, Г.Клочек, М.Пентиліук, Г.Шелехова, К.Шендеровський тощо. Практичні поради педагогам містять статті й посібники вчителів Г.Жукової, І. Голодюк, Н.Грони та ін.

Введення до оновлених програм української мови есе як виду навчальної роботи учнів 5-11 класів спричинило сплеск цікавості до цього оригінального жанру учнівської творчості. Жанр есе цілком відповідає потребам сучасного українського суспільства. Він орієнтований на розкриття внутрішнього «я», на самопізнання особистості. У роботі над есе використовується конкретний життєвий і читацький досвід учня, виявляється сфера його інтересів, активізується розумовий апарат, розвивається асоціативне мислення, вміння знаходити аналогії, підбирати паралелі, подібності, необхідні для побудови власного зв'язного висловлювання в даному жанрі. Здійснюється вдосконалення комунікативної та мовленнєвої культури учня, оскільки есе з'єднує у межах одного тексту різні типи і стилі мови, дозволяє ознайомити з цілим комплексом близьких жанрів: нарисом, віршем у прозі, промовою, листом [13].

Цьому сприяє інтегративна властивість есе (можливість об'єднувати різні системи опису світу – наукову, релігійну, художню) і визначена жанром необхідність особистісного сприйняття дійсності й творчого осмислення художнього тексту в плані самостійної оцінки тих чи інших авторських концепцій.

Для есе властивий підвищений суб'єктивний статус, особливий підхід до факторів адресата та адресанта, який проявляється у специфіці відображення авторського «я» та способах інтерпретації. Названі особливості вимагають від учня, який створює текст як продукт комунікативно творчої діяльності, самоаналізу, самовираження, власної позиції та оцінки предмета мовлення.

Есе дедалі ширше входить у шкільну практику як один із видів твору. Уміння створювати текст («завдання відкритої форми з розгорнутою відповіддю», або «власного висловлення», або «твору») є обов'язковим

складником роботи з української мови, української мови і літератури на зовнішньому незалежному оцінюванні. Окрім того, інтелектуальні змагання з української мови і літератури (олімпіада, Міжнародний конкурс з української мови імені Петра Яцика, Міжнародний мовно-літературний конкурс для учнівської та студентської молоді імені Тараса Шевченка, Всеукраїнський конкурс літературної творчості тощо) передбачають обов'язкове завдання – створення аргументованих текстів (есе, твірроздум, нарис тощо). Цей жанр активно використовується в електронних засобах інформації, в телекомунікаційних зв'язках, відкриваючи нові технологічні можливості для позаурочної діяльності школярів.

Таким чином, актуальність теми дослідження «**Твір-есе у системі мовно-літературної освіти старшокласників**» визначається сучасними вимогами до креативних здібностей випускника ЗЗСО, виражених у мовній діяльності, зокрема у створенні творчих жанрових форм, високим потенціалом навчання есе для вдосконалення зв'язного мовлення, мислення та емоційності, а також нерозробленістю методики навчання жанру в школі.

Об'єкт дослідження – есе як літературний жанр та шкільний твір.

Предмет дослідження – методика навчання твору в жанрі есе.

Мета дослідження – висвітлити особливості методики навчання твору в жанрі есе.

Відповідно до мети дослідження поставлено такі **завдання**:

- на основі узагальнення теоретичних джерел у галузі досліджуваної проблеми виявити загальнонаукове уявлення про есе як літературний жанр, його жанрові ознаки; визначити критерії оцінки учнівського твору-есе;
- проаналізувати особливості організації роботи над розвитком зв'язного мовлення на уроках української мови і літератури та умови використання міжпредметних зв'язків у процесі освоєння учнями творів різних жанрів;
- висвітлити методичні засади навчання жанрово-стильовим особливостям есе,

- дібрати спеціальні вправи та завдання, що сприятимуть навчанню писати твір у жанрі есе.

На різних етапах дослідження були використані такі **методи**:

- теоретичний аналіз мовознавчих, літературознавчих, педагогічних та методичних джерел з теми дослідження;
- проблемний аналіз програм, методичних рекомендацій, які використовуються у сучасній мовно-літературній освіті;
- спостереження за процесом розвитку зв'язного мовлення у ЗЗСО;
- узагальнення досвіду вчителів, методистів з досліджуваної проблеми.

Апробація результатів дослідження. Проміжні результати нашого кваліфікаційного дослідження («Есе як жанр шкільного твору та критерії його оцінювання») обговорювалися під час участі у Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Студентська молодь у науці», яка відбулася 13 травня 2024 р. у Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії.

Структура роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (55 найменувань), додатку. Основний зміст дипломної роботи викладено на 65 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАВЧАННЯ ТВОРУ В ЖАНРІ ЕСЕ

1.1. Есе як жанр літературного твору

Есе – особливий жанр, що займає цілком визначене місце в жанровій ієрархічній системі. Його історія в європейській літературі налічує чотириста двадцять років («Проби» М. Монтеня). Еволюція жанру демонструє рухливість його родових і видових меж: есе живе у релігійній, проповідницькій, філософській, публіцистичній, мистецтвознавчій, критичній та художній літературі. У чому секрет довговічності жанру? Гор Відал, один з метрів американської літератури, творець есе, вважає, що цей вид літератури потрібний як сполучна ланка між читачем та письменником [35].

Проаналізуймо класичні дефініції. Літературознавчий словник «NotaBene» визначає есе так. «Есе (фр. *essai* – спроба, нарис, начерк) – невеликий за обсягом прозовий твір, що має довільну композицію і висловлює індивідуальні думки та враження з конкретного приводу чи питання і не претендує на вичерпне і визначальне трактування теми. Характерні ознаки есе – логічність викладу, що наближає його певною мірою до наукової літератури, дбайливе ставлення до художньої форми. Як правило, есе виражає нове, суб'єктивне слово про щось і має філософський, історико-біографічний, публіцистичний, літературно-критичний, науково-популярний чи чисто белетристичний характер. Стиль есе відрізняється образністю, афористичністю, використанням свіжих метафор, нових поетичних образів, свідомою настановою на розмовну інтонацію і лексику. Він здавна формувався у творах, де на перший план виступає особистість автора. Пограничними жанрами для есе є поезія в прозі та науковий нарис або філософський трактат» [25].

Наступну дефініцію взято зі словника І. Михайлина для журналістів. «ЕСЕЙ (ЕСЕ) (від французького *essai*, що в перекладі означає «спроба»,

«начерк») – жанр художньо- публіцистичної чи науково- популярної творчості, де вільно, не обов'язково вичерпно, але виразно індивідуально трактується певна подія, явище, проблема чи тема. Для есе властивий несподіваний, неус талений погляд на явища життя, мистецтва, науки, вільна розкута композиція, асоціативність, зміщення часовопросторових планів, поєднання значних елементів художньої образності з науковими міркуваннями. Есей не передбачає систематичності викладу й навіть аргументованості висновків» [17]. Класичних визначень есеїв є десятки – немає єдиного усталеного.

Спираючись на загальноприйняте визначення есе, виділимо його основні жанрові компоненти: невеликий обсяг; конкретна тема і відкрито особистісне її осмислення; вільна композиція; парадоксальність та афористичність; риторичність та ліризм; розмовна інтонація та лексика.

У ролі особливої жанрової форми есе ввів, спираючись на досвід попередників, Мішель Монтень (1580). Своїм творам, виданим у вигляді книг у 1597, 1612 та 1625, Френсіс Бекон уперше в англійській літературі дав назву англ. essays. Англійський поет і драматург Бен Джонсон вперше використав слово есеїст (англ. essayist) у 1609 р.

У XVIII—XIX століттях есе – один із провідних жанрів англійської й французької журналістики. Розвитку есеїстики сприяли в Англії Дж. Аддисон, Ричард Стил, Генрі Филдинг, у Франції – Дідро і Вольтер, у Німеччині – Лессінг і Гердер. Есе було основною формою філософсько-естетичної полеміки у романтиків, романтичних філософів (Г. Гейне, Р. У. Емерсон, Г. Д. Торо тощо).

Жанр есе глибоко вкоренився в англійській літературі: Т. Карлейль, В. Хезлітт, М. Арнольд (XIX век); М. Бірбом, Г. К. Честертон (XX століття). Есеїстика переживала розквіт: до жанру есе зверталися найбільші філософи, прозаїки, поети (Р. Ролан, Б. Шоу, Г. Уельс, Дж. Оруэлл, Т. Манн, А. Моруа, Ж. П. Сартр).

В українській літературі есе не було достатньо поширеним. Окремі елементи есе ми спостерігаємо в щоденнику Т. Шевченка, творах Л. Українки. В українській літературі риси есеїстичного жанру й стилю також властиві М. Рильському, Ю. Смоличу, О. Гончару, Д. Павличку. Збірки статей, до яких увійшли есе, видали П. Загребельний («Неможними устами»), І. Драч («Духовний меч»), Р. Горак («Тричі мені являлася любов») тощо.

Найважливіша властивість есе – підкреслено виражений індивідуальний погляд автора (який виконує роль жанротворчого фактора) – зближує його з екзистенційним досвідом у філософії, де «я» – і суб'єкт, і об'єкт пізнання, а джерело саморозвитку особистості – у ній самій. Есеїсту, як мислителю і поету, притаманні особливі відносини з дійсністю. Вступаючи в діалог із природою, світом, культурою, він демонструє певну невіддільність думки від способу її реалізації. М. Епштейн вводить таке поняття, як «есема», коли здійснюється «вільне поєднання конкретного образу та узагальнюючої його ідеї». А ідея та образ «скріплені через особистість того, хто поєднує їх у досвіді самопізнання» [50].

Розвиток думки есеїстом можна порівняти з подорожжю, «кінцевий пункт якої неясний, проте читач привчається цінувати красу самого руху, насолоджуватися процесом» [50]. Саме на пошук такої «вирішальної думки», її «образу»-вираження, авторської позиції має бути націлений кожен, хто хоче розкрити для себе цей жанр.

Ще одна важлива властивість есе. Автор має справу з конкретною темою, тим чи іншим предметом, феноменом природи, об'єктом мови, який описує та переживає. Але заявлена конкретність не передбачає вичерпного трактування теми. І Его природньо, як й есеїст, не претендуючи на роль вченого, охоплює предмет з усіх боків, не розчленовуючи його і не прагнучи вироблення поняття. Есеїст виступає не як фахівець, а як людина, яка пробує себе у всьому [50].

Конкретна тема – це привід для власних роздумів і пошуків, більше того, вона може виступати й як щось побічне у міркуваннях есеїста, а заголовок

роботи далеко не вичерпує її зміст. Ця властивість есе безпосередньо пов'язана з особистістю того, хто пише, для якого предмет розгляду «служить приводом для розгортання думки», «спробою знайти у просторі теми точку опори» [50].

Цю ознаку дослідники визначають як «вільне володіння темою». Її можна спостерігати, аналізуючи назви есе, в яких з'являється прийменник «про», сполучники «як» чи «або», що характеризують звивистість мисленнєвого процесу есеїста. Наприклад, «Про совість», «Про чесноти», «Про імена», «Про передбачення», «Про книжки» Мішеля Монтеня; есе Р.Музіля «Літератор як найбільш загальне явище» [49].

Як втілення своєї оригінальної ідеї автор використовує всі способи осягнення дійсності: і науковий, і релігійний, і художній – кожен окремо чи всі одночасно. Залежно від того, що переважатиме, виділяють такі різновиди есе: філософські, духовні, історичні, публіцистичні, есе-ідеї, есе-прогнози, белетристичні, критичні та ін.

В арсеналі есеїста різноманітні прийоми, мовні та образні засоби: асоціації, порівняння, аналогії, уподібнення, алегоричні та притчові образи, символи та багато іншого. Як бачимо, заявлена свобода накладає на того, хто пише, величезну відповідальність – знайти для думки адекватне словесне вираження. Есеїст пробує використовувати також можливості й інших систем. Але, інтегруючи різні форми (моральну проповідь, автобіографію, щоденник, сповідь, побутову замальовку, розповідь та ін.), ніколи не втрачає своєї специфіки, підпорядковуючи їх своїй жанровій природі [24].

Есе може бути написане як передмова (наприклад, есе Хуліо Кортарсара «Життя Едгара По» до аргентинського видання творів Едгара По); створене у формі щоденника, автобіографії або автопортрета та портрета (наприклад, есе-автопортрет «Про себе» Генріха Белля). Своє втілення есе знаходить і у формі нарису («Короткий путівник по містах без минулого», «Надія і абсурд у творчості Франца Кафки» – філософські нариси А.Камю). А есеїстична книга Хорхе Луїса Борхеса «Еваристо Каррьего» – псевдобіографія (книга неможливості біографії, витісненої географією та історією) [49].

Таким чином, есе може народжуватися з різних літературних та позахудожніх форм: нотаток, етюдів, ескізів, нарисів, спогадів, подорожей, зустрічей, лекцій, промов, листів, діалогів та ін. «Есе не користується зазначеними формами, а існує всередині них як у проявах власної суті» [24].

Типології есе – досить проблематичне питання. Адже жанр відкритий, не має рамок, динамічний, дуже гнучкий, і типології постійно змінюються, оновлюються. Вирізняють чимало піджанрів есеїв: есей-рефлексія (де розгортається сама думка), есей-спогад, есей-сповідь, есей-лист, есей-історія, есей-колонка (популярний у медіа), есей-пояснення, есей-стаття, есей-монолог, есей-переконання, есей-молитва, есей-каталог. В американській традиції, наприклад, типологія есеїв еволюціонувала протягом довгого часу. За американською типологією, маємо формальний і неформальний есей. Формальний есей нагадує аналітичну статтю.

Американська сучасна типологія розрізняє такі різновиди есеїв:

особистісний (де ми щось намагаємося описувати);

інформативний (більше подаємо інформацію пізнання, розглядаємо всебічно предмет, подію, явище);

критичний; порівняльний; художній (літературний/белетристичний) [2, с. 34].

Існує інший спосіб побудувати типологію есе – за тематикою: літературознавча есеїстика, культурологічна, історична, філософська, політологічна й так далі.

Отже, проаналізувавши літературознавчі та філософські джерела, спираючись на історію та сучасний стан жанру есе, ми окреслили жанрові ознаки есе як літературного твору.

1.2. Есе як жанр шкільного твору та критерії його оцінки

Індивідуалізація сучасних суспільних відносин та, як наслідок, індивідуалізація сучасної професійної освіти відкриті для застосування нових ефективних форм діяльності, в т.ч. навчальної. Ось чому есе (трансформований, адаптований, змінений жанр літератури) набуває все більшої популярності як вид письмової самостійної роботи українського учня, а саме: як твір-міркування невеликого обсягу з вільною композицією, що виражає індивідуальні враження, міркування з конкретного питання, проблеми й свідомо не претендує на повноту й вичерпне трактування теми.

Есе припускає вираження автором своєї точки зору, особистої суб'єктивної оцінки предмета міркування, дає можливість нестандартного (творчого), оригінального висвітлення матеріалу; часто це розмова вголос, вираження емоцій та образність. Це також вільний стиль з можливими елементами імпровізації, певного пафосу, іронії. Однак все це призводить як до різних трактувань цього виду письмової роботи, так і до різних спроб його формалізації [9].

Зауважимо, що на відміну від реферату, який адресується будь-якому читачеві, тому традиційно починається зі слів: «Я хочу розповісти про...», а закінчується словами: «Я можу сформулювати наступний висновок...», есе – це ближче до репліки, що адресується підготовленому читачеві. Тобто людині, яка вже має уяву, про що йде мова. Власне, така «адресність» дозволяє автору есе зосередити увагу на розкритті нового змісту, а не нагромаджувати різними службовими деталями викладення матеріалу в письмовому форматі.

Автори навчальних програм з української мови для 10-11 кл. виділяють есе як самостійний вид творчої роботи учнів. У мовленнєвій лінії навчальної програми подано перелік рекомендованих видів роботи, які дають змогу учням реалізувати здобуті знання на практиці. Ці види роботи забезпечують повноцінний мовленнєвий розвиток старшокласників, адже комплексно охоплюють формування всіх видів мовленнєвої діяльності (аудіювання,

читання, говоріння та письма). Сучасні соціокультурні умови, інтеграція української освіти до європейського контексту зумовлює введення до навчальних програм такого виду письмових робіт як есе [31].

Есе – самостійна творча письмова робота, ознакою якої є особистісний характер сприймання проблеми та її осмислення, невеликий обсяг, вільна композиція, невимушеність та емоційність викладу.

Види есе:

- вільне (невеликий обсяг (7-10 речень); довільна форма і стиль викладу зі збереженням структурованості тексту (вступ, основна частина, висновок); наявність позиції автора);

- формальне (обсяг 120-200 слів логічна організація структури: наявність відповідних компонентів (теза, аргументи, приклади, оцінювальні судження, висновок); ґрунтовність викладу; наявність позиції автора).

Вільне есе обмежене в часі (5 – 10 і 10 – 15 хв.). До нього доцільно вдаватися на кожному уроці й на різних етапах його: цілевизначення, закріплення, рефлексії тощо. Для написання формального есе виділяють більше часу: від 20 до 45 хвилин. Види формального есе: інформаційне (есе-розповідь, есе-визначення, есе-опис); критичне; есе-дослідження (порівняльне есе, есе-протиставлення, есе причини-наслідку, есе-аналіз) [31].

В програмі з української літератури (рівень стандарту) передбачені контрольні твори-есе.

Відмінності есе від інших жанрів письмових робіт (за Л. Коваленко) [52]

Особливості деяких видів письмових робіт	Особливості есе
Твір на літературну тему	Яскраво виражена авторська позиція.
Аналіз художнього твору поєднано з власними роздумами. Учень часто залежний від чужих інтерпретацій тексту, робота зводиться переважно до переказування чужих думок	Щоб виразити себе, автор есе наводить багато прикладів, проводить паралелі, добирає аналогії; використовує асоціації, символи, робить непередбачувані

	висновки, тож виникають несподівані повороти думки.
Роздум Суворо визначена структура висловлення: тези, аргумент, висновок	Стилю притаманні легкість, ефект розмови із співбесідником, образність, афористичність і можлива вільна композиція.
Реферат Можлива компіляція досить великих уривків з авторських робіт з посиланням на джерела	Ексклюзивна робота, у якій автор висловлює СВОЮ точку зору.
Нарис У центрі оповіді певна подія, яка справила велике враження на автора.	У центрі – суб'єктивна точка зору на проблему, подію чи ситуацію, яку автор описує чи аналізує.

Готувати учнів до написання твору-есе треба поетапно:

1. Від роботи над супутніми жанрами (мініатюрою, ескізом, етюдом, замальовкою, сторінкою із щоденника, сповіддю, ліричним нарисом, автобіографічним оповіданням) – до написання есе.

2. Використовувати принцип зіставлення творів одного письменника або різних, давніх і сучасних періодів літератури, розгляд творів художньої літератури в колі інших видів мистецтв як фактор забезпечення необхідного «асоціативного контрапункту» для створення есе [2].

Теми творів, які пропонується створити в жанрі есе тають бути або полемічно загострені, або націлені на моральний та естетичний вибір особистості, або реалізовувати принцип порівняння та зіставлення, що також притаманно цьому жанру.

Вчені-методисти, які звертаються до есе як жанру шкільного твору, в тому числі й контрольного, виділяють його обов'язкові ознаки:

- вільна композиція;
- невеликий обсяг;

- підкреслена суб'єктивність;
- есеїстичний стиль, що відрізняється образністю, афористичністю, парадоксальністю, розмовною лексикою;
- сповідальність, емоційність, ліризм [2].

Виділяють такі різновиди есе: публіцистичні, філософські, історико-бібліографічні, белеристичні, вважаючи, що найбільшого розквіту жанр сягає в галузі літературної критики.

Щодо головне завдання твору-есе, то на думку дослідників, учні мають можливість у цьому жанрі «розкрити свій характер, світовідчуття, але через призму художнього тексту» [43].

Виділяючи есе як жанр шкільного твору, методисти звертають увагу на такі ознаки есе, які особливо важливі для шкільної практики:

- 1) роздуми над почутим, прочитаним, переглянутим;
- 2) емоційне осмислення теми з опорою на асоціативні зв'язки, композиція есе на традиційну тему розгортається як потік асоціацій, у такій роботі знаходить своє втілення нетрадиційне трактування твору, воно вирізняється філософічністю й властиве людям з асоціативним мисленням;
- 3) необмеженість тем; індивідуальний авторський підхід до їхнього висвітлення; відсутність завдання розкрити тему вичерпно й повно; вільна композиція, фрагментарність; невеликий обсяг; прозова форма» [2].

Процес написання есе можна уявити як ланцюжок, послідовність певних елементів, етапів, процесів. Для учнів важливими є такі процеси та елементи.

Конспектування, особливо при читанні, є стратегічним інтелектуальним вмінням, а не механічним спрощеним викладенням авторської думки, позиції. Конспектуючи, учень відбирає відповідний матеріал та розвиває своє розуміння теоретичних положень, емпіричних даних, тобто факти такого роду, які або підтверджують, або спростовують. При читанні текстів учень робить помітки та порівнює одне з другим, відзначає те, що буде корисним в

подальшій роботі або є більш цікавим, змістовним з теоретичного чи емпіричного підходів.

Можна конспектувати, поділивши аркуш зошита на два стовпчики. В лівому стовпчику напрацьовується конспект того матеріалу, який читається, а в правому, в той же час або пізніше, – порівнює зміст цього конспекту з іншими фактами, про які учень читав раніше, чув на уроках, які обговорювалися в неформальних умовах, а також з власними коментарями та критичними зауваженнями.

Іншими словами, учень формує свої нотатки для побудови перехресного посилання, виходячи з власних позицій, а також враховуючи власноручні коментарі відносно проголошеного іншими.

Що читати? Важливим є підбір матеріалу для читання: з кожної конкретної теми потрібно спочатку прочитати дві або три ключові статті, книги, в яких подаються зрозумілі концептуальні рамки або теоретична аргументація чи наводяться всебічні емпіричні дані. Таке стратегічне читання сформує певні основні орієнтири щодо теми (враховуючи різні судження, інтерпретації), слугуватиме фундаментом для цілеспрямованого подальшого читання.

Залежно від тематики важливим є включення до списку літератури для читання одного або двох тематичних досліджень, що мають протилежні спрямування. Ефективне використання тематичних матеріалів та даних допоможуть учневі попередити типову помилку – надмірне використання узагальнень в есе.

Тема есе. Аналіз протиріч, розгляд тематичних досліджень, формування проблеми дозволяють учню визначити тему есе. Тема, питання та завдання, що постали перед ним в процесі розмірковування над есе потребують аналітичних відповідей, тобто пошуку пояснення: чому щось відбувається / з якої причини / як це відбувається / процеси, механізми.

При виборі теми перш за все учень має переконатися, що він правильно сформував та зрозумів її. Оскільки тема може бути інтерпретована по-різному,

для її висвітлення існує кілька підходів. Отже, потрібно обрати один варіант інтерпретації або підходу, аби мати можливість обґрунтувати своє бачення проблеми.

Структура твору-есе

Побудова твору-есе – це відповідь на питання або розкриття теми, що засновано на класичній системі доказів.

1. Вступ: місія учня щодо розгляду теми есе, його авторське бачення – сутність та обґрунтування вибору цієї теми. Мета та завдання роботи – очікуваний результат роботи в цілому та конкретні результати, які будуть отримуватися в ході розкриття теми. На цьому етапі дуже важливо правильно сформулювати питання, на які ви збираєтеся знайти відповідь у ході свого дослідження. При роботі над вступом можуть допомогти відповіді на наступні питання: «Чи потрібно давати визначення термінам, що пролунали в темі есе?», «Чому тема, яку я розкриваю, є важливою в даний момент?», «Які поняття будуть залучені в мої міркування?», «Чи можу я розділити тему на трохи більше дрібних підтем?» і т. д.

2. Основна частина: теоретичні основи обраної проблеми й виклад основного питання. Ця частина припускає розвиток аргументації й аналізу, а також обґрунтування їх, виходячи з наявних даних, інших аргументів і позицій щодо питання. У цьому полягає основний зміст твору-есе й це є головними труднощами. Тому важливе значення мають підзаголовки, на основі яких здійснюється структурування аргументації; саме тут необхідно обґрунтувати (логічно, використовуючи дані або строгі міркування) пропоновану тезу.

Залежно від поставленого питання аналіз проводиться на основі наступних категорій: причина – наслідок, загальне – особливе, форма – зміст, частина – ціле, сталість – мінливість. У процесі побудови твору-есе необхідно пам'ятати, що один параграф повинен містити тільки одне твердження й відповідний доказ, підкріплений графічним або ілюстративним матеріалом.

Отже, наповнюючи розділи аргументацією, необхідно в межах параграфа обмежити себе розглядом однієї головної думки. Добре перевірений

спосіб побудови есе – використання підзаголовків для позначення в головній частині ключових моментів аргументованого викладення. Сукупність підзаголовків допомагає побачити те, що пропонує зробити учень (чи є його бачення правильним). Ефективне використання підзаголовків – не тільки визначення основних пунктів, які учень бажає висвітлити, це також наявність логічності у висвітленні теми есе.

3. Висновок: узагальнення й аргументовані висновки до теми й т. д. Підсумовує твір-есе або ще раз вносить пояснення, підкріплює зміст і значення викладеного в основній частині. Методи, що рекомендують для складання висновка: повторення, ілюстрація, цитата. Висновок може містити такий дуже важливий, що доповнює есе, елемент як вказівка на застосування дослідження, на розвиток взаємозв'язків з іншими проблемами.

Структура апарату доказів, необхідних для написання есе

Доказ – це сукупність логічних прийомів обґрунтування істинності якого-небудь судження за допомогою інших, пов'язаних з ним суджень. Воно пов'язане з переконанням, але не тотожно йому: аргументація або доказ повинні спиратися на дані науки й суспільно-історичну практику, переконання ж можуть бути засновані на забобонах, непоінформованості людей у питаннях економіки й політики, видимості доказовості. Інакше кажучи, доказ або аргументація – це міркування, що використовує факти, щирі судження, наукові дані й переконує нас в істинності того, про що мова йде. Структура будь-якого доказу містить у собі три складники: теза, аргументи й висновки або оцінювальні судження.

Теза – це положення (судження), яке потрібно довести.

Аргументи – це категорії, якими користуються при доказі істинності тези.

Висновок – це думка, заснована на аналізі фактів.

Оцінювальні судження – це думки, засновані переважно на наших переконаннях, віруваннях або поглядах, які виражаються в емоційно-експресивній формі.

Якість будь-якого есе залежить від трьох взаємозалежних складників, таких як:

- вихідний матеріал, що буде використаний (конспекти прочитаної літератури, лекцій, запису результатів дискусій, власні міркування й накопичений досвід з даної проблеми);
- якість обробки наявного вихідного матеріалу (його організація, аргументація та докази);
- аргументація (наскільки точно вона співвідноситься з піднятими в есе проблемами).

Процес написання твору-есе можна розбити на кілька стадій:

обмірковування - планування - написання - перевірка - виправлення.

Планування – визначення мети, основних ідей, джерел інформації, термінів закінчення й подання роботи. Мета повинна визначати дії. Ідеї, як і мета, можуть бути конкретними й загальними, більше абстрактними. Думки, почуття, погляди й подання можуть бути виражені у формі аналогій, асоціації, припущень, міркувань, суджень, аргументів, доводів тощо.

Джерела. Тема твору-есе підкаже, де шукати потрібний матеріал. Звичайно користуються бібліотекою, Інтернет-ресурсами, словниками, довідниками. Перегляд означає редагування тексту з орієнтацією на якість і ефективність. Якість тексту складається із чотирьох основних компонентів: ясності думки, виразності, грамотності й коректності. Необхідно чітко і ясно формулювати ідеї, які хочете виразити, інакше вам не вдасться донести ці ідеї й відомості до читачів.

Виразність – це доступність тексту для розуміння. Легше всього її можна досягти, користуючись логічно й послідовно ретельно обраними словами, фразами й взаємозалежними абзацами, що розкривають тему.

Грамотність відбиває дотримання норм граматики й правопису. Якщо в чомусь сумніваєтеся, загляньте в підручник, словник або посібник зі стилістики чи дайте прочитати написане людині, чия манера писати вам подобається.

Коректність – це манера письма. Писати треба полемічно, але чемно.

Критерії оцінювання твору-есе можуть трансформуватися залежно від їхньої конкретної форми, при цьому загальні вимоги до якості твору-есе можуть оцінюватися за наступними критеріями:

Критерії	Вимоги до учня
Знання й розуміння теоретичного матеріалу	<ul style="list-style-type: none"> - визначає розглянуті поняття чітко й повно, наводячи відповідні приклади; - використовувані поняття строго відповідають темі; - самостійність виконання роботи - грамотно застосовує категорії аналізу; - уміло використовує прийоми порівняння й узагальнення для аналізу взаємозв'язку понять і явищ;
Аналіз і оцінка інформації	<ul style="list-style-type: none"> - здатний пояснити альтернативні погляди на розглянуту проблему й прийти до збалансованого висновку; - діапазон використовуваного інформаційного простору (студент використовує велику кількість різних джерел інформації); - обґрунтовано інтерпретує текстову інформацію за допомогою графіків і діаграм; - дає особисту оцінку проблемі - ясність і чіткість викладу; - логіка структурування доказів;
Побудова суджень	<ul style="list-style-type: none"> - висунуті тези супроводжуються грамотною аргументацією; - приводяться різні точки зору і їхня особиста оцінка;

- загальна форма викладу отриманих результатів і їхньої інтерпретації відповідає жанру проблемної наукової статті.

- робота відповідає основним вимогам до оформлення й використання цитат;

- дотримання лексичних, граматичних і

Оформлення роботи стилістичних норм літературної мови;

- оформлення тексту з повним дотриманням правил орфографії й пунктуації;

- відповідність формальним вимогам.

Критерії оцінювання есе (за методичними рекомендаціями щодо викладання української мови у 2021/2022 навчальному році: лист МОН України від 11.08.2020 р. № 1/9-430) [31].

Критерії оцінювання змісту есе Вимоги до оцінювання навчальних досягнень змісту	Кількість балів за зміст	Критерії оцінювання мовного оформлення есе		
		Орфографічні, пунктуаційні помилки	Лексичні, граматичні, стилістичні помилки	Кількість балів за мовне оформлення
Побудованому учнем (ученицею) тексту бракує зв'язності й цілісності, урізноманітнення потребує лексичне та граматичне оформлення роботи; теза не відповідає запропонованій темі; не наведено жодного аргументу.	1	13 і більше	9-10 і більше	1
Побудоване учнем (ученицею) висловлення характеризується фрагментарністю, думки викладаються на елементарному рівні; потребує збагачення й урізноманітнення лексики і граматична будова мовлення; теза не відповідає за пропонованій темі; наведені аргументи не є доречними; прикладу немає або він не є доречним.				
Учневі (учениці) слід працювати над виробленням				

<p>умінь послідовніше й чіткіше викладати власні думки, дотримуватися змістової та стилістичної єдності висловлення, потребує збагачення та урізноманітнення лексики й граматична будова висловлення; теза частково відповідає запропонованій темі; наведений аргумент не впливає з тези; приклад не є доречним; висновок сформульовано нечітко.</p>				
<p>Висловлення учня (учениці) за обсягом складає дещо більше половини від норми й характеризується певною завершеністю, зв'язністю; чіткіше мають розрізнятися основна та другорядна інформація; висновок лише частково відповідає тезі або не пов'язаний з аргументами; є недоліки за сімома показниками: посереднє розуміння теми; порушення послідовності побудови твору; рівень словникового запасу нижче середнього; відносна стильова єдність твору; не сформульовано вправно тезу; наведено один аргумент</p>				
<p>За обсягом робота учня (учениці) наближається до норми, загалом є завершеною, тему значною мірою розкрито; не сформульовано вправно тезу; наведено один аргумент; приклад непереконливий; висновок лише частково відповідає тезі, не пов'язаний з аргументом та прикладом; трапляються недоліки за низкою показників (до шести): роботі властива поверховість висвітлення теми, не простежується основна думка, відносно струнка побудова твору, середній рівень словникового запасу, бракує стильової єдності.</p>				

<p>За обсягом висловлення учня (учениці) сягає норми, його тема розкривається, виклад загалом зв'язний; учень (учениця) наводить один доречний аргумент; наводить непереконливий приклад; висновок лише частково відповідає тезі або не пов'язаний з аргументами та прикладами; робота характеризується недоліками за п'ятьма показниками: помітний її репродуктивний характер, відсутня самостійність суджень, їх аргументованість, добір слів не завжди вдалий, учень (учениця) неточно добирає слова й синтаксичні конструкції.</p>				
<p>Учень (учениця) самостійно створює достатньо повний, зв'язний, з елементами самостійних суджень текст, формулює тезу, яка відповідає запропонованій темі; наводить один доречний аргумент; вдало добирає лексичні засоби; висновок відповідає запропонованій темі; у роботі є недоліки (до чотирьох): відхилення від теми, порушення послідовності її викладу; висловлювання не завжди конкретне, просторовий виклад міркувань, не підкріплених фактичним матеріалом, нелогічне розташування абзаців, переходи між ними не є вмотивованими; основна думка не аргументується.</p>				
<p>Учень (учениця) самостійно будує достатньо повне, осмислене висловлення, загалом ґрунтовно висвітлює тему, формулює тезу, що відповідає запропонованій темі; наводить один доречний аргумент; приклад не конкретизований; висновок відповідає запропонованій темі;</p>				

<p>трапляються недоліки за трьома показниками: невміння пов'язати предмет обговорення із сучасністю, не добирає переконливі докази для обґрунтування певного явища, відносно багатство словникового запасу, робота не відзначається різноманітністю та чіткістю слововживання.</p>				
<p>Учень (учениця) самостійно будує послідовний, повний, логічно викладений текст; формулює тезу, що відповідає запропонованій темі; загалом розкриває тему, висловлює основну думку; наводить один доречний аргумент; вдало добирає лексичні засоби; наводить один доречний приклад; висновок відповідає запропонованій темі; у роботі виявлені недоліки за двома показниками: тезу чітко не сформульовано, відсутність виразної особистісної позиції, належної її аргументації тощо.</p>				
<p>Учень (учениця) самостійно будує послідовний, повний текст, ураховує комунікативне завдання, чітко формулює тезу; певним чином аргументує різні погляди на проблему, наводить два доречні й переконливі аргументи, приклади; неординарна побудова твору, робота відзначається багатством словника, граматичною правильністю, дотриманням стильової єдності й виразності тексту, але за одним із критеріїв допущено помилку; висновок відповідає запропонованій темі й впливає зі сформульованої тези, аргументів і прикладів.</p>				
<p>Учень (учениця) самостійно будує послідовний, повний текст, ураховує комунікативне завдання; вправно формулює тезу; аргументовано, чітко висловлює власну думку,</p>				

<p>зіставляє її з думками інших, уміє пов'язати обговорюваний предмет із власним життєвим досвідом, наводить два доречні й переконливі аргументи для обґрунтування тієї чи іншої позиції з огляду на необхідність розв'язувати певні життєві проблеми; приклади конкретизовані; робота відзначається багатством словника, точністю слововживання, стилістичною єдністю, граматичною різноманітністю; висновок відповідає запропонованій темі й впливає зі сформульованої тези, аргументів і прикладів.</p>				
<p>Учень (учениця) самостійно створює яскраве, оригінальне за думкою та оформленням висловлення відповідно до мовленнєвої ситуації; повно, вичерпно висвітлює тему; вправно формулює тезу; аналізує різні погляди на той самий предмет, наводить два доречні аргументи, використовує набуту з різних джерел інформацію для розв'язання певних життєвих проблем; приклади переконливі, конкретизовані; цілісний, послідовний і несуперечливий розвиток думки (логічність і послідовність викладу); висновок відповідає запропонованій темі й органічно впливає зі сформульованої тези, аргументів і прикладів; робота відзначається багатством слововживання та художньою цінністю.</p>				

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ТВОРУ В ЖАНРІ ЕСЕ

2.1. Організація роботи над розвитком зв'язного мовлення на уроках української мови і літератури

Основне завдання сучасної школи – формувати гармонійно розвинуту особистість. Важливим компонентом цього складного і багатогранного процесу є мовленнєвий розвиток дитини, оскільки від вільного володіння словом значною мірою залежить загальний розвиток людини, формування її світогляду, вміння налагоджувати стосунки з іншими людьми, самореалізація в суспільстві.

Робота з розвитку мовлення побудована на принципі взаємозв'язку уроків української мови і літератури. Це пояснюється спільними навчальними, розвивальними й виховними цілями, що представляють словесність. Спільним засобом навчання на цих уроках є мова.

Предмет «Українська література» в 11-річній загальноосвітній школі вивчає кращі зразки художньої літератури як мистецтва слова, допомагає формувати, збагачувати внутрішній світ молодій людині, позитивно впливати на її свідомість, морально-етичні цінності, розвивати інтелектуальні, творчі здібності, естетичні смаки, самостійність мислення й громадянський вибір. Усе це сприятиме самореалізації особистості в майбутньому [48].

Одним із пріоритетних завдань вивчення української літератури є розвиток творчих і комунікативних здібностей учнів, критичного мислення, культури полеміки, уміння аргументовано доводити власну думку. Вивчення української літератури в загальноосвітній школі забезпечує реалізацію ключових компетентностей, які сприяють розвитку особистості та її повноцінній самореалізації в сучасному житті. Компетентнісний потенціал навчальної дисципліни «Українська література» забезпечує можливість

формування в процесі вивчення предмета всіх ключових компетентностей, першою серед яких є спілкування державною мовою [48].

Відповідно до Державного стандарту загальної середньої освіти України, навчальних концепцій, чинних програм з рідної (української) мови пріоритетною є мовленнєва підготовка учнів, спрямована на формування мовної особистості випускника середньої школи, зокрема вироблення умінь і навичок комунікативно виправдано користуватися засобами мови в різних життєвих ситуаціях. Реалізується це завдання насамперед у процесі роботи над розвитком мовлення (мовленнєва змістова лінія програми). Призначення мовленнєвої змістової лінії полягає в забезпеченні цілеспрямованого формування й удосконалення вмінь та навичок в усіх видах мовленнєвої діяльності – аудіюванні, читанні, говорінні, письмі (мовленнєва компетенція). Робота над мовною теорією, формування знань, умінь і навичок з мови підпорядковується інтересам розвитку мовлення учнів [49].

Мовленнєва підготовка учнів здійснюється на всіх уроках української мови. У програмі з української літератури також передбачені уроки розвитку звязного мовлення.

До основних методичних принципів, що забезпечують ефективність роботи з розвитку мовлення учнів, належать:

- 1) єдність розвитку мовлення й мислення;
- 2) взаємозв'язок розвитку усних й писемних видів мовленнєвої діяльності;
- 3) випереджальний розвиток усного мовлення;
- 4) зв'язок розвитку мовлення з формуванням мовної компетенції;
- 5) зв'язок розвитку мовлення з формуванням стратегічної компетенції;
- 6) зв'язок розвитку мовлення з формуванням соціокультурної компетенції;
- 7) взаємозв'язок роботи з розвитку мовлення на уроках мови і літератури [52].

Загальноприйнятим у сучасній дидактиці є визначення методів як способів упорядкованої взаємної діяльності вчителя й учнів, спрямованої на розв'язання навчально-виховних завдань (А. Алексюк). У результаті багатовікового досвіду в другій половині ХХ ст. чітко окреслилися три групи методів розвитку мовлення: імітативні, комунікативні і метод конструювання тексту [21].

Імітативні методи (методи наслідування) ґрунтуються на тому, що мова передається з покоління в покоління і засвоюється дитиною шляхом наслідування. У школі зразками для наслідування стають літературні твори. Різні за змістом, жанрами, стилями, вони дають можливість активізувати всі пласти лексики, всі типи синтаксичних конструкцій. Текст-зразок виконує роль основної складової в загальному широкому потоці мовного впливу на дітей – впливу мовленнєвого середовища на формування мовного чуття. Імітативні методи охоплюють такі види діяльності: аналіз зразків текстів, синтез власних мовних конструкцій, пошукову діяльність – добір слів та інших мовних засобів, моделювання зразків текстів, конструювання за моделями речень і текстів, узагальнення, формулювання правил, усні і письмові перекази. Імітативні методи не є самодостатніми, вони лише готують учнів до навчання за іншими методами розвитку мовлення.

Комунікативні методи розвитку мовлення ґрунтуються на комунікативній функції мови, тобто її призначенні бути засобом спілкування, комунікації, а також самовираження.

Комунікативні методи спрямовані на формування вмінь самостійно продукувати висловлювання (починаючи з окремих реплік і закінчуючи текстом) з певною комунікативною метою. Ці методи називають комунікативно-творчими. Вони передбачають систему вмінь, які реалізуються в процесі різноманітних усних і письмових мовленнєвих вправ. Виділяють сім груп таких умінь: уміння, пов'язані з темою твору, її розумінням і розкриттям; уміння підпорядковувати свій твір певному задуму, виражати в ньому свою думку, позицію, емоції, ставлення; уміння збирати, накопичувати матеріал,

розмежовувати головне й другорядне відповідно до теми і задуму; уміння систематизувати матеріал, обдумувати й складати план, працювати над композицією; уміння у сфері мовної підготовки тексту; уміння будувати текст, в усній формі імпровізувати, в письмовій – записувати без помилок, поділяти на абзаци; уміння вдосконалювати написане, редагувати. Комунікативні методи тісно пов'язані з імітативними і методом конструювання тексту.

Метод конструювання тексту ґрунтується на дидактичній закономірності: нові уміння і способи діяльності учня формуються на основі правил, закономірностей, тобто мають теоретичну основу. Він передбачає практичне застосування теоретичних знань з орфоєпії, орфографії, лексики, граматики, стилістики. Усі три групи методів існують у тісному взаємозв'язку, доповнюють одна одну і в поєднанні складають основу системи розвитку мовлення школярів [23].

Формування у школярів навичок зв'язного мовлення відбувається:

1) у процесі вивчення основної програми курсу української мови, чому сприяють такі види робіт, як зв'язні відповіді на запитання вчителя за матеріалом, що опрацьовується, зв'язний виклад змісту параграфа підручника, в подальшому – граматичної теми з її узагальненням, аналіз і складання суцільних текстів тощо;

2) на спеціальних уроках із розвитку зв'язного мовлення, проведення яких не завжди безпосередньо пов'язується з певною програмовою темою [30]. Такі уроки є особливо актуальними, оскільки в їхню основу покладено творчу роботу. Відповідно до цього вчені виділяють: уроки, на яких учні виконують так звані «малі жанри» творчих робіт; уроки проведення великих за обсягом переказів і творів. Окремо виділяється урок підготовки до контрольного твору [30, с. 29].

Класифікація уроків розвитку зв'язного мовлення (за О.Біляєвим)

Відповідно до поставленої мети, структура уроків розвитку зв'язного мовлення має свою специфіку. Для методики проведення уроків розвитку зв'язного мовлення, зокрема написання творів, вчені-методисти подають передусім загальні рекомендації:

- 1) учнівський твір є складнішим видом мовленнєвої діяльності, порівняно із переказом, саме тому він вимагає від учня творчого і самостійного викладу думок, почуттів, суджень;
- 2) важливо звертатися до особистого досвіду учнів, загадуючи їм розповісти про себе, про побачене, почуте або прочитане;
- 3) враховуючи те, що кожен жанр твору має свої композиційні та мовні особливості, робота над творами різних жанрів повинна допомогти учням оволодіти різними способами викладу думки;
- 4) порядок роботи над творами різних жанрів установлювати з урахуванням принципів наступності та доступності навчання;

5) не обмежуватись лише оголошенням теми, залишаючи подальшу роботу над твором на самоплив, інакше учні не знатимуть, за що взятися, із чого починати твір;

б) відповідно до програми учні повинні навчитися: а) осмислювати тему твору та її межі; б) визначити основну думку й підпорядкувати їй твір; в) добирати матеріал до твору; г) систематизувати матеріал; г) викладати його за планом; д) композиційно правильно будувати твори різних жанрів; е) правильно, точно, образно висловлювати свої думки; є) удосконалювати написане (елементарне вміння редагувати) [54].

Вчені-методисти також пропонують виконувати різноманітні вправи, які допоможуть учням засвоїти основні мовленнєвознавчі поняття. Їх класифікують за метою та етапами формування мовленнєвих умінь і навичок:

- пропедевтичні (мовленнєвознавчі поняття засвоюються практичним шляхом, учні виконують мовленнєві дії на основі не сформульованого поняття про мовлення або спілкування);

- кумуляційні (засвоєння понять з усвідомленням їх суті, визначень, формулювань, виконання відповідних поняттям мовленнєвих дій);

- тренувально-мовленнєві (відпрацювання мовленнєвих умінь і навичок на основі знань про відповідні поняття);

- творчі (виконання завдань, що узагальнюють, об'єднують різні поняття, удосконалення власного мовлення на основі поглиблення знань про мовленнєвознавчі поняття, перевірка рівня засвоєння понять і відповідних мовленнєвих умінь і навичок, самоаналіз) [20].

У методиці навчання української літератури продуману систему письмових робіт, де всі ланки пов'язані між собою, уперше запропонувала Т. Ф. Бугайко. Система, вважала вона, це науково виправданий порядок поступового оволодіння учнями навичками писемного мовлення, зумовлені віковими можливостями учнів і характером їх літературного розвитку. Система передбачає урізноманітнення видів робіт, які пишуть учні. Тільки

постійно прагнучи до урізноманітнення письмових творів, можна охопити багато їх видів [46].

Значна роль в удосконаленні усного та писемного мовлення учнів, у розвитку їх творчих здібностей належить письмовим роботам. Вони сприяють поглибленню знань з літератури, вихованню необхідних умінь і навичок аналізувати художні твори в єдності змісту і форми. Письмові роботи служать засобом перевірки як ученя засвоїв ту чи іншу тему. Важливе значення мають письмові роботи у формуванні теоретико-літературних понять, виявленні рівня грамотності учнів, загальних та індивідуальних особливостей сприймання художньої літератури з метою наукового коригування цих процесів. Т.Ф.Бугайко пропонує свою систему, яка включає в себе твори логічного і творчо-емоційного змісту.

За системою Т.Ф. Бугайко учні вчаться писати:

- 1) літературні твори;
- 2) твори літературно-публіцистичні: невеликі статті компілятивного характеру (наприклад, на основі матеріалу з газет);
- 3) письмові роботи художнього характеру: казки, байки, оповідання із видуманим сюжетом;
- 4) невеличкі нариси, вірші про пережите, а також сторінки щоденника, листи до друзів та ін.;
- 5) твори про мистецтво: розповідь за картиною, описи картин, розповідь про враження від прослуховування музики, перегляду кінофільму, відвідання театру [46].

На останньому етапі літературної освіти значно розширюється коло письмових робіт літературного характеру. Учні пишуть письмові роботи, що вимагають складного аналізу ідейно-художнього змісту літературного твору, наприклад: а) індивідуальна психологічна характеристика літературного героя з розглядом динаміки розвитку персонажа; б) порівняльні характеристики героїв двох творів одного або різних авторів; в) групові характеристики персонажів; г) характеристики ідейно-творчих позицій письменника; г)

з'ясування тем, проблем, поставлених письменником у творі; д) письмові роботи узагальнюючого характеру (ідейно-художній аналіз групи творів); е) письмові роботи, головна мета яких виявити читацьке ставлення учнів до літературного твору; є) розгляд окремих питань творчої майстерності письменника; ж) стилістичний аналіз уривка із художнього твору; з) самостійний ідейно-естетичний аналіз невеликого твору чи окремих його епізодів в єдності форми і змісту. Т.Ф.Бугайко вважає за доцільне пропонувати учням певну систему варіативних тем письмових творів. Учнівські твори можуть повторюватися, адже формування необхідних умінь і навичок вимагають не одноразової, а багаторазових дій [46].

2.2. Методичні засади навчання жанрово-стильовим особливостям есе

Есе як жанр шкільного твору за своїми ознаками найближче до творчих, вільних і самостійних творів. Відповідно до сучасних жанрових класифікацій, до творів, які передбачають певну інтерпретацію вихідного тексту, чи текстів, у яких концепція автора щодо вихідного (початкових текстів) подається в оригінальній формі та виду творчої роботи, розрахованому на авторську індивідуальність учня [11]. Розглядаючи есе як один із видів творчої роботи, порівнюємо цей жанр із загальними правилами і вимогами, які висуваються до традиційної форми шкільного твору:

Твір		Есе
<p>Як правило, тема твору представлена у заголовку.</p> <p>Твір повинен відповідати обраній темі</p>	<p>Тема</p>	<p>Заголовок есе не залежить напряду від теми: може бути «відправною точкою» у роздумах автора; виражати співвідношення частини та цілого; приблизно відображати зміст роботи.</p>

<p>Виклад матеріалу доказовий, аргументований, повністю розкриває основну думку твору.</p>	<p>Основна думка</p>	<p>Пошук «вирішальної ідеї» у строкатому «мереживі» роздумів автора</p>
<p>Логіку та послідовність викладу забезпечує план роботи.</p>	<p>Структура</p>	<p>Вільна композиція есе, підпорядкована внутрішній логіці автора.</p>
<p>Переважає раціональне поєднання матеріалу художнього твору, літературної критики з власними міркуваннями</p>	<p>Авторська позиція</p>	<p>Художній (історичний, філософський чи ін.) твір і матеріал літературної критики – привід для вираження суб'єктивної авторської позиції</p>
<p>Уважне ставлення до вибору мовних засобів вираження думки. Вітаються індивідуальні особливості стилю та мови автора твору. Вимога щодо єдності стилю викладу.</p>	<p>Стиль і мова</p>	<p>«Вирішальна ідея» автора повинна знайти адекватний словесний образ-вираження. Індивідуальний авторський стиль – вимога жанру. Можлива установка на розмовну інтонацію та лексику. Інтегруюча властивість есе: об'єднання у межах одного тексту роздумів із різних галузей: культури, науки, релігії, мистецтва, життя. Втілення у різних жанрових формах.</p>
<p>Класифікація творів за джерелом матеріалів: за</p>	<p>Різновиди</p>	<p>Різновиди есе за способом опису дійсності: літературно-</p>

<p>особистими враженнями; на літературну тему (твори про літ. героїв; засновані на аналізі твору в цілому; на аналізі худ. форми; окремих епізодів або частин.)</p>		<p>критичні, белетричні, філософські; історичні та ін.</p>
---	--	--

На основі проведеного порівняння робимо висновок про те, що підготовка учнів до твору-есе не суперечить загальним дидактичним та методичним принципам навчання традиційній формі твору. Однак при оцінці слід враховувати специфіку жанру, яка проявляється в тому, що:

1. Заголовок есе не перебуває у прямій залежності від теми: він може бути «відправним пунктом» у роздумах автора; відображати співвідношення частини та цілого і навіть (в окремих випадках) приблизно відображати зміст роботи.

2. Вільна композиція есе підпорядкована своїй внутрішній логіці, а основну думку («вирішальну ідею») слід шукати в «строкатому мереживі» роздумів автора. У цьому випадку об'єкт мови або порушена проблема будуть розглянуті різнобічно.

3. Яскраво виражена авторська позиція – основна властивість жанру есе. Іноді есеїст поводить так, ніби перебуває в паралельній до розумової традиції площині, висуваючи лише свої аргументи, демонструючи диктат власної точки зору.

4. Індивідуальний авторський стиль – неодмінна вимога жанру есе.

5. Мовленнєва будова есе – динамічне чергування полемічних висловлювань, питань; природне збереження розмовної інтонації та лексики [38].

Як бачимо, особливості есе як жанру обов'язково повинні бути враховані при оцінці такого виду творчої роботи учнів, натомість учень отримає незаслужені звинувачення в тому, що тему твору не розкрито, немає знання

критичних робіт, не витримано композицію, спостерігається панібратство з читачем, використовується розмовна або просторова лексика.

Визначаючи особливості методики написання есе, в першу чергу необхідно визначити оптимальний вік учнів, які можуть виконувати цей вид роботи. Ми дотримувалися психолого-педагогічної періодизації розвитку відповідно до якої в середньому шкільному віці (7-8 клас, 13-14 років) ще тільки формується схильність до теоретичного мислення, переважає наочно-дієвий аналіз. Ось чому сприятливим віком для навчання ми вважаємо старший рівень освіти (9-11 клас, 15-17 років), коли в учнів починає переважати теоретичне чи словесно-логічне мислення. А середня шкільна ланка (7-8 клас) – підготовчий етап, де здійснюється попереднє знайомство з есе та близькими жанрами, такими, як сторінка із щоденника, лист, лист від імені літературного героя, нарис [45].

Основою методики роботи на твором-есе мають виступати провідні теоретико-літературні та мовні поняття, без оволодіння якими неможливо здійснити навіть найпростіший розбір прочитаного твору. На основі аналізу програми з української літератури в учнів поступово складається уявлення про літературу як мистецтво слова, формуються такі провідні теоретико-літературні знання (про композицію твору, роди та жанри літератури, мову літературного твору та засоби художньої виразності) та літературознавчі та мовознавчі поняття (про тему й основну думку тексту, про стилі та типи мови, про мовні жанри, про виражально-зображальні можливості мови). Опора на ці поняття дозволить проаналізувати жанрові ознаки есе та навчити школярів твору-есе. До 9-го класу в основному сформовані теоретико-літературні та мовні поняття, які необхідні для аналізу літературного твору та створення власної творчої роботи, у тому числі в жанрі есе [8].

Серед способів відбору змісту навчального матеріалу вчені-методисти виділяють як найважливіший саме актуалізацію змісту, яка має на меті включення до нього інформації з реального життя, із сучасності, доповнення матеріалом, який необхідний для того, щоб заповнити прогалини у знаннях,

уміннях, навичках, у вихованні та розвитку школярів, активізацію розумової діяльності, міжпредметну координацію [12].

Принцип міжпредметних зв'язків змушує задуматися про те, що літературний твір може виступати як зразок того ж жанру, на основі знайомства з яким учні створюватимуть аналогічні за жанром мовленнєві твори. Текст літературного твору може використовуватися для навчання на його основі іншому жанру мовного твору, практикуються й такі форми творів з літератури, що створюються на основі вивчення художнього твору. Від джерел, основі яких створюються, вони відрізняються комунікативною установкою, структурою і стилем. До текстів творів на літературну тему, створених з урахуванням певної переробки вихідного тексту, можна віднести інструкції, відгуки, рецензії, реферати, усні повідомлення (доповіді) та літературні есе. Ці тексти відрізняються від вихідного художнього твору своїм стилем та структурно-мовними (композиційними) особливостями. Отримані навички написання жанрових творів-есе матимуть важливе значення також і на уроках української літератури.

Таким чином, навчання письмовим висловлюванням буде успішним при здійсненні принципу міжпредметних зв'язків, особливо важливі ці зв'язки щодо ідеї твору, обсягу змісту теми, її кордонів та при підборі матеріалу до написання есе. Щоб допомогти старшокласнику, треба дати йому ключ до міжпредметних зв'язків, назвати головні шляхи до інших галузей знань, необхідних написання твору.

Крім того, до шкільного вивчення та у рекомендації для самостійного читання учням необхідно включити твори авторів, чия творчість містить зразки письменницької есеїстики (Євген Маланюк, Улас Самчук, Володимир Винниченко, Іван Драч, Олесь Гончар, Юрій Андрухович та ін.) . Це дасть змогу запропонувати учням різноманітні види роботи з текстами: знаходження жанроутворюючих компонентів есе на прикладах конкретних текстів; зіставлення есе різних авторів на одну й ту саму тему.

Технологія підготовки до написання твору-есе (за О. Глазовою) [9].

1-й етап. Ознайомлення учнів із жанром есе та вимогами до його створення

2-й етап. Ознайомлення зі зразками жанру – як із творами визначних майстрів пера (передовсім через міжпредметні зв'язки – на уроках літератури есе опрацьовують), так і з цікавими учнівськими роботами цього жанру.

3-й етап. Ознайомлення з алгоритмом створення есе (можливо, в традиційній для сучасної школи формі пам'ятки). Практична апробація школярами такого алгоритму в малих групах або парах.

4-й етап. Презентація створеного есе групами (парами).

5-й етап. Колективне обговорення прослуханих есе, визначення типових утруднень у їхньому створенні та шляхів попередження допущених помилок (змістових, мовленнєвих).

6-й етап. Індивідуальна робота учнів над створенням есе.

Учням варто також запропонувати такі форми роботи над есе:

- Аналіз тем творів, виявлення таких, які можуть бути властиві есе.
- Зіставлення стандартного шкільного твору та уривка з літературно-критичного есе.
- Аналіз літературно-критичного есе
- Від етюду, замальовки – до есе.
- рецензування прикладів учнівських есеїв.

Види творчої діяльності учнів

Написання твору за однією із запропонованих проблем у різних формах есе: фрагмент дорожніх нотаток, спогади про зустріч із різними куточками країни чи світу з обґрунтуванням жанру створеної творчої роботи.

Есе або твір у формі листа.

Есе у вигляді бесіди. Розмова, інтерв'ю з людиною цікавої долі, письменником, вченим чи діячем культури.

Розвиток асоціативного мислення на прикладі створення розділів на кшталт японських дан.

Створення тексту, заснованого на прийомі порівняння та зіставлення.

Художня замальовка, етюд, мініатюра (про природу, про людські взаємини та ін.), засновані на спостереженні та особистих враженнях учнів.

Роздуми на задану тему (про мистецтво та літературу, про духовні та моральні проблеми, про екологію людських взаємин, про соціальні проблеми та інше на вибір учнів).

Визначення жанру творчої роботи.

Вимоги до підготовки учнів:

- знати визначення есе, його основні ознаки, форми та різновиди;
- визначати «вирішальну ідею» есе, аналізувати запропонований приклад за питаннями і завданнями вчителя, знаходити авторські засоби художньої виразності, бачити естетичну функцію мови;
- створювати творчу роботу в одній із жанрових форм: листи, сторінки з щоденника, дорожнього нарису, слова, бесіди, художньої замальовки, етюду, есе.

Навчання есе, як й іншим різновидам тексту, передбачає роботу в трьох напрямках:

1. над понятійно-змістовною стороною висловлювання;
2. логіко-композиційними особливостями;
3. відбором мовних засобів.

Розглядаючи зразки есеїстики українських письменників можна поставити учням такі запитання:

Розглядаючи зразки есеїстики українських письменників можна поставити учням такі запитання:

1. Як вирішити, до якого жанру належить цей твір: це нарис, стаття чи есе? Спробуйте довести, що ви точно визначили жанр твору.
2. Які проблеми, судячи з цього твору, особливо гостро хвилювали

письменника?

3. Які жанри можна було б використати для вирішення цих проблем? Чи є у кожній конкретній проблемі якісь ознаки, які дають можливість обрати конкретний жанр, чи вибір залежить лише від бажання автора?

Також можна використати й додаткові запитання, які розкривають специфіку цього жанру, говорять про особливості мови та стилю письменника:

1. Улюбленим прийомом есе є порівняння, зіставлення. Знайдіть приклади таких зіставлень у тексті. У чому їхній зміст?

2. Чому письменник назвав свій твір саме так? Обґрунтуйте свою точку зору?

3. Які типи мови поєднуються у цьому тексті? Чи можна, спираючись лише на першу частину есе, припустити, про що йтиметься далі?

4. Які засоби художньої виразності, які використовує автор, посилюють естетичне враження глибини висловлювання і роблять стиль письменника незабутнім?

5. Зробіть висновок про переваги жанру есе.

Серед особливих жанрових умінь, які необхідно сформувати під час навчання творів у жанрі, есе можна виділити такі:

1. Вміння створювати публіцистичний текст художньо-публіцистичного підстилю.

2. Вміння вибирати оригінальний, нестандартний підхід у плані вираження змісту (освітлення предмета мови): не просто порушувати проблему, а давати їй комплексне індивідуально-авторське тлумачення та емоційну оцінку.

3. Вміння вводити прецедентні структури («мікровисловлювання з чужого голосу») для реалізації завдань висловлювання.

4. Вміння використовувати засоби та різні мовні прийоми авторської та модальної оцінки.

Для успішної реалізації методики написання твору-есе пропонуємо використати такі етапи роботи:

№ з/п	Тема	Уміння і навички	Ключові поняття
1.	Есе як жанр художньо-публіцистичного підстилю	Уміння аналізувати цільову настанову автора, встановлювати зв'язок між темою, основною думкою висловлювання, стилем, вміння визначити зв'язок речень у тексті публіцистичного стилю	Текст, тема, основна думка, заголовок, абзац, функціональні стилі, публіцистичний стиль, мовні засоби публіцистичного стилю
2.	Жанрові ознаки есе	Уміння аналізувати предметно-смісловий зміст, вміння визначити жанрові та структурно-композиційні особливості есе	Тема, предмет мовлення, оцінність та модальність в есе та мовні засоби їх вираження, засоби діалогізації та авторизації
3.	Композиція та структура есе	Уміння визначати жанр есе та його структурно-композиційні особливості	Композиція, теза, аргументи
4.	Стильові особливості есе, засоби емоційно-модальної	Уміння аналізувати компоненти мовної ситуації, засоби вираження авторської оцінки, характерні для	Мовні засоби художньо-публіцистичного підстилю, емоційна оцінка

	оцінки	художньо-публіцистичного підстилю, аналізувати та оцінювати використовувані автором засоби	
5.	Навчання створенню елементів есе	Уміння бачити основні частини роздуму, доповнювати текст есе необхідним елементом	Теза, аргументи, структурно-композиційні особливості есе
6.	Навчання вмінню виражати авторське ставлення до проблеми, вибудовувати систему аргументів, вводити прецедентний текст	Уміння бачити авторську своєрідність тексту, уміння обирати заголовок, використовувати прецедентне висловлювання відповідно до проблеми, уміння будувати систему аргументів	Заголовок, прецедентне висловлення, аргументи
7.	Написання твору-есе на обрану тему	Уміння розгортати предметний план висловлювання, відбираючи матеріал спостережень	Обсяг змісту та межі теми, стиль та жанр висловлювання, систематизація матеріалів до твору, композиція, мікротеми, мовні засоби

2.3. Форми і прийоми роботи над твором-есе на різних етапах уроку

Вчителі та методисти, спостерігаючи за есе як видом письмової творчості, доходять до висновку, що ніколи досконало не буде визначено, що ж таке есе. Саме ця термінологічна невизначеність є особливою ознакою жанрової природи есе. Проте певні загальні ознаки все ж визначаються у словниках: есе – це суб'єктивний, індивідуальний, самостійний простір, де формуються позиції, висловлюються думки, передбачення та демонструється відповідне індивідуалізоване ставлення.

Тому, головна місія та мета есе – це самостійне бачення учнем проблеми, питання, теми на підставі опрацьованого матеріалу та аргументів, у відповідності до обраного підходу, стилю

Зауважимо, що не потрібно розглядати есе виключно як форму підсумкового контролю знань. Перш за все – це форма вираження теоретичного пошуку творчого учня, який здатний підвестися над формалізованим характером традиційного реферату і запропонувати собі та вчителю письмову роботу абсолютно іншого рівня культури навчальної діяльності. На відміну від інших прийомів, методів контролю й перевірки знань, метою есе є діагностика продуктивної, творчої складової пізнавальної діяльності учня, який припускає аналіз інформації, його інтерпретацію, побудову міркувань, порівняння фактів, підходів і альтернатив, формулювання висновків, особисту оцінку тощо.

Застосування есе сприяє більш чіткому й грамотному формулюванню думок, допомагає розташовувати ці думки в логічній послідовності, припускає вільне володіння мовою термінів і понять, розкриває глибину й широту навчального матеріалу, вчить використати приклади, цитати, необхідні аргументи за відповідною темою.

Аналізуючи закордонний і вітчизняний досвід застосування есе, можна говорити про імовірні чотири форми використання його, а саме:

1) есе – самостійна творча робота із запропонованої вчителем теми або переліку тем для самостійного вибору учнями (виконується як домашня робота);

2) есе – 30-хвилинна контрольна (або самостійна) робота з *вивченого* навчального матеріалу та в межах аудиторних умов;

3) есе – 10—15-хвилинний вільний твір для закріплення й опрацювання нового матеріалу (звичайно, пишеться наприкінці заняття або наприкінці етапу заняття, в умовах аудиторної діяльності);

4) есе – 5-10-хвилинний вільний твір з метою підведення підсумків аудиторного заняття й фіксування сформованих на занятті думок і висновків по темі (найчастіше дається завдання написати, що студенти дізналися по новій темі, або сформулювати одне питання, на яке вони так і не отримали відповіді).

Для перших двох видів есе тема формулюється найчастіше вчителем у вигляді проблемного питання, що має спонукати учнів до міркування, а не тільки до логічної побудови відповіді з окремих понять і визначень. Наприклад, з теми «Творчість Павла Тичини» питання для есе може бути сформульовано у наступний спосіб: «Чому Павло Тичина означив свої поетичні кларнети епітетом «сонячні».

Останні два, із вищезазначених, види есе задаються питанням, що допомагає закріпити в учнів думки, які виникли під час уроку, й висловити своє особисте ставлення до навчальних проблем.

Якщо перші два, із вищезазначених, види есе оцінюються на оцінку, то інші залишаються без оцінки й часто навіть не перевіряються (в традиційному значенні цього слова), а слугують, в першу чергу, для організації зворотного зв'язку «учень-вчитель» («старий» і «новий» досвід особистості, якщо визначати завдання більш чітко).

Як відомо, для того, щоб опанувати такий компонент змісту освіти як спосіб діяльності, учні повинні виконувати певні вправи. Саме за допомогою вправ, які застосовуються у роботі з розвитку зв'язного мовлення, школярі

опановують методи творчої текстової діяльності, оскільки навчаються створювати мовленнєвий твір-текст. Необхідно розробити систему вправ, що формують саме ті вміння, які необхідні для написання твору-есе.

Вправи повинні мати такі особливості:

- 1) будуватися на дидактичному матеріалі, який є текстом;
- 2) містити завдання, що спираються на узагальнений алгоритм дій чи узагальнені знання (а не правила, що вказують конкретні дії), які навчають школярів виконувати одну й ту саму дію (наприклад, скласти план, придумати заголовок) у нових умовах, стосовно іншого тексту та мають творчий характер;
- 3) у них не повинні наводитися зразки виконання завдань. Аналіз зразків тексту використовується як прийом підготовки до усних та письмових висловлювань, а не як зразок виконання завдань;
- 4) для виконання таких завдань необхідно поєднання різних дій, у тому числі репродуктивного та продуктивного типу.

Отже, зазначені особливості наголошують переважно на творчому характері вправ. Умовно їх можна поділити на такі типи:

I. Вправи аналітичного характеру за готовим текстом:

- а) завдання, які потребують переважно аналізу тексту;
- б) завдання, які вимагають під час аналізу порівняння текстів.

II. Вправи аналітико-мовленнєвого характеру за готовим текстом. Завдання цих вправах вимагають аналізу, абстрагування, узагальнення і певних мовних дій, у результаті чого на основі готового тексту створюються елементи тексту (але не текст загалом).

III. Вправи на переробку готового тексту. Завдання у цих вправах вимагають виправлення тексту, у результаті чого з'являються удосконалені, нові чи оновлені (перероблені) частини тексту, наприклад: введіть у текст цитати, що підтверджують висловлені автором судження, включіть прецедентні текстові структури, виключіть з тексту зайве (повторення), виправте непослідовність у викладанні матеріалу, відредагуйте текст.

IV. Вправи, що вимагають створення нового тексту на основі даного (готового), наприклад, дайте відповідь на питання, поставлене в тексті, допишіть кінцівку (початок) тексту і т.д.

V. Вправи, які вимагають створення нового тексту.

Запропоновані типи вправ є досить умовними, оскільки у них «аналіз, зазвичай, поєднується із синтезом, порівняння передбачає відволікання і узагальнення тощо. Крім того, у реальному педагогічному процесі різні за характером та складністю завдання поєднуються між собою, об'єднуються спільним завданням, що потребує вирішення» [9].

Загальновідомо, що ефективність застосування вправ багато в чому залежить від того, як поєднуються між собою окремі завдання, в якій послідовності вони пропонуються, чи забезпечується поступове ускладнення діяльності учнів, формування умінь зі створення власного тексту. Складність самого твору визначається його темою, жанром, джерелами отримання матеріалу тощо.

Перший етап роботи можна вважати вступним або теоретичним. Його мета – спостереження та аналіз текстів-есе, для формування теоретичної бази про тексти цього мовного жанру використовуються вправи, які дозволяють познайомити старшокласників з есе як жанром, з його композиційно-стильовими та змістовно-смісловими, структурними особливостями. Як зразки учням пропонують тексти художньо-публіцистичних есе різних авторів, пояснюються як особливості змісту, так і форми – мовні засоби та художні прийоми. Таким чином, на даному етапі засвоюються характерні описи тексту, серед яких було виділено такі:

- визначення теми, основний думки;
- уявлення про призначення та висловлювань, тобто типової ситуації публіцистичного стилю, що визначає екстралінгвістичні фактори стилю, а також його лінгвістичні фактори – мовні засоби;
- умови та прийоми творення, поєднання різних стилів.

Активізувавши знання учнів про текст, стиль, можна починати

знайомство з есе як жанром художньо-публіцистичного підстилю: типовими для нього змістовими та формотворчими особливостями та структурою, комунікативними ролями адресанта та адресата тощо. Для цього використовується один із проблемних методів – спонукаючий діалог від проблемної ситуації. Саму ж презентацію матеріалу доцільно провести у лекційній формі уроку-лекції.

З отриманих теоретичних відомостей про цей вид творів складається узагальнююча схема жанру есе. На цьому етапі здійснюється аналіз текстів-зразків щодо їхнього змісту, структури, жанрових ознак, який проводиться за запропонованим учням планом жанрово-стилістичного (комплексного) аналізу. Подібна форма роботи є способом закріплення та перевірки набутих знань та умінь, допомагає у засвоєнні учнями тих ознак есе, які визначені як жанротворчі. Багато з жанрових рис есе (наприклад, особливості структури, прецедентні тексти, оціночність, образ автора тощо) розглядаються на прикладі спеціально підібраних текстових фрагментів. Постійно акцентується увага учнів на нероздільному зв'язку змісту та форми, на тих мовних і художніх засобах, які є детермінантами стилю, на тому, що зовнішнім засобом виразності письмової монологічної мови є членування її на окремі частини – абзаци.

Таким чином, на даному етапі використовуються аналітичні вправи, при виконанні яких ставляться та вирішуються завдання щодо жанрово-стилістичного, типологічного аналізу текстів, порівняння та зіставлення текстових фрагментів, при цьому учні отримують та закріплюють знання про еталонні жанрові ознаки есе. Отримані знання та вміння розглядаються як своєрідний етап, який дозволить піднятися на новий рівень – до оволодіння продуктивними жанровими вміннями та навичками, тобто жанрові знання та вміння носять «інструментальний» характер.

Розглянемо особливості, цілі та завдання аналітичних вправ на прикладі тексту есе та комплексі завдань до нього.

Вправа 1. Прочитайте есей Ю.Андруховича «Shevchenko is OK». Дайте відповіді на запитання:

1. Визначте тему та основну думку тексту. Чи відповідає назва темі?
2. Визначте стиль даного тексту (яка його мета, сфера вживання).
3. Які риси, притаманні публіцистичному стилю, властиві цьому тексту?

А художньому стилю?

4. Назвіть засоби публіцистичного стилю (лексичні та синтаксичні), використані автором?

5. Чи використані автором засоби емоційної виразності? Знайдіть їх, поясніть їхню роль.

6. Визначте тип мовлення, обґрунтуйте свою відповідь.

7. Якою є композиція тексту?

Методичний коментар до вправи 1

Есеїстика перебуває на межі художньої літератури й публіцистики. Зазвичай вона містить індивідуальний погляд автора й не претендує на вичерпність у розкритті теми. З урахуванням цього і слід братися до сприймання «Shevchenko is OK».

В основі цього есею – деконструкція, тобто практика руйнування стереотипів. Виклад іронічний, але водночас у міру пафосний, стилізовано науковий, принаймні в перших трьох частинах (усього їх чотири). Починає автор із висвітлення Шевченкової «агіографії»: стверджує, що в українців національний поет існує переважно в житійних стереотипах та в ритуальних публічних практиках.

Есей Ю. Андруховича можна сприймати як добротний біографічний коментар – добір фактів переважно точний, а авторські зауваги в міру дотепні. Та ще й стереотипи названо і проаналізовано: є Т. Шевченко комуністичний, націоналістичний, християнський, атеїстичний, богоборчий, дисидентський, анархічний. А насправді який?..

Стереотип – завжди спрощення. Саме це демонструє Ю. Андрухович, пишучи про Т. Шевченка. Осучаснюючи знаковий образ, Ю. Андрухович, певно, розповідає ще й про себе: проектує на Т. Шевченка власні уявлення про те, як це воно, бути поетом і разом із тим бути «ОК».

Отже, есей Ю.Андруховича, обраний як дидактичний матеріал, відповідає всім необхідним вимогам, що висувуються до подібних текстів. У творі легко визначаються всі стильові та жанрові ознаки есе, висловлюванню притаманні смислова цілісність, образність, високе емоційне напруження, мова тексту правильна і виразна, на його прикладі можна вирішувати завдання навчання жанрово-стилістично диференційованої монологічної мови, залучати учнів до краси українського слова.

По-друге, на матеріалі даного тексту можна вирішувати не лише завдання навчання, а й виховання: авторська позиція змушує учнів задуматися про важливі проблеми сучасного життя, визначити своє ставлення до фактів, викладених письменником, тому висловлювання Ю.Андруховича є значущим для формування системи життєвих цінностей та соціальних орієнтирів.

Текст, наведений у цій вправі, можна використовувати для вирішення різних завдань навчання. Його можна аналізувати як текст художньо-публіцистичного стилю, з'ясувати визначальні жанрові ознаки есе, також можна запропонувати учням у власному есі по-своєму висвітлити тему, підняту Ю.Андруховичем, та дати їй особистісну суб'єктивну оцінку.

Запропонована вправа дозволяє формувати та вдосконалювати такі уміння учнів: уміння визначати предмет висловлювання, аналізувати цілеустановку автора, бачити жанрові та структурно-композиційні особливості есе, уміння аналізувати засоби виразності та ін.

На другому етапі навчання твору-есе необхідно проводити спеціальні тренувальні завдання, за допомогою яких формуються та вдосконалюються рецептивні жанрові вміння та навички учнів. Такі вправи називають аналітико-мовленнєвими. У результаті їх виконання учні вдосконалюють первинні вміння жанрово-стилістичного аналізу, на основі тексту-зразка створюють

окремі елементи тексту.

Серед таких завдань можна виділити такі:

- допиши зачин, кінцівку до есе (4-5 речень);
- вислови згоду/незгоду з автором тексту;
- побудуй систему аргументів до запропонованої тези (при цьому звертається увага учнів на те, що існує два види аргументів: сильні (достовірні факти, цифри, документи) і слабкі (думка очевидців, приклади з життя та літератури, висловлювання відомих особистостей);

- підбери цитати на тему тексту, введи підібрані висловлювання в авторський текст;

- підбери художні засоби для вираження емоційної оцінки;

- напиши невеликий текст-роздум з опорою на зразок.

Післятекстові завдання, що використовуються в кожній вправі, акцентують увагу на особливостях есе, але разом з тим включені в кожне завдання питання творчого характеру сприяють виробленню продуктивних жанрових умінь і навичок.

Необхідно приділити увагу виробленню навичок побудови певних типів зачинів, кінцівок, різноманітним засобам підвищення їх виразності: запитально-відповідним конструкціям, ланцюжку запитальних пропозицій; модальним зачинам, динамічним зачинам, окличним реченням.

Основними видами тренувальних завдань на цьому етапі стають вправи на переробку готового тексту та вправи, що вимагають створення фрагмента тексту або нового тексту на основі даного, який його доповнює. При цьому частина есе, дописана учнями, повинна органічно поєднуватися з цілим, не повинно бути стилістичних, лексичних невідповідностей, необхідно використовувати ті самі прийоми аргументації та ті самі літературні прийоми, які вибрав автор. Давайте розглянемо зразки таких вправ.

Вправа 2. Прочитайте текст Мішеля Монтеня «Про трьох найталановитіших людей». Визначте жанр висловлювання, мотивуйте свою відповідь.

Якби мене попросили зробити вибір серед усіх відомих мені людей, то, мені здається, я віддав би перевагу тільки трьом з них.

Перший – Гомер. Правду кажучи, я нерідко дивуюся, як ця людина, яка зуміла своїм авторитетом створити таку безліч богів і забезпечити їм визнання, не стала богом сама. Сліпий бідняк, який жив у епоху, коли не існувало ще наукових правил і досвідчених спостережень, він такою мірою володів усім цим, що був відтоді для всіх законодавців, полководців і авторів - чого б вони не торкалися: релігії, філософії з усіма її напрямками, чи мистецтва, - невичерпним джерелом знань, а його книги - джерелом натхнення для багатьох людей. Сучасники писали: «Всі нащадки наповнили свої твори водою з цього благодатного джерела; вони розділили річку на дрібні потоки та збагатили свої думки спадщиною цієї великої людини».

Яка слава може наблизитись до слави Гомера? Ніщо не живе в устах людей таким повним життям, як його ім'я та його твори, нічим вони так не захоплюються і не знають так, як Трою, прекрасну Єлену та чвари через неї, яких, можливо, насправді й не було. До теперішнього часу ми даємо дітям своїм імена, написані ним понад три тисячі років тому. Хто не знає Гектора та Ахілла? Не лише окремі люди, а більшість народів намагається вивести своє коріння, спираючись на його вигадки. Хіба не писав турецький султан Мехмед II папі Пію II: «Я дивуюсь, чому вступають у змови проти мене італійці? Хіба ми не походимо від тих самих троянців і чи не в мене та сама мета, що й у них, - помститися за кров Гектора грекам, яких вони підбурюють проти мене?» Хіба не чудовою є вистава, в якій монархи, республіканські діячі та імператори протягом багатьох століть грають гомерівські ролі? І чи не є ареною цієї вистави весь світ? Сім грецьких міст

вигорювали одне в одного право вважатися його батьківщиною; так навіть загадковість його біографії служить величі слави його.

Другою найгеніальнішою людиною є, на мою думку, Олександр Македонський. Якщо згадати, в якому ранньому віці він робив свої перші подвиги, з якими скромними засобами він втілював свій колосальний план, з якою повагою з його підліткових років ставилися до нього видатні і найдосвідченіші полководці всього світу, які намагалися наслідувати його; якщо згадати надзвичайне везіння, супутнє стільки його ризикованим, - щоб не сказати безрозсудним, - кампаніям, - якщо взяти до уваги, що у віці Ісуса Христа він пройшов переможцем по всьому всесвіту і за півжиття досяг такого глибокого розквіту своїх талантів, що надалі роки йому не було чого додати ні в сенсі доблесті, ні в сенсі успіхів, - то не можна не визнати, що в ньому було щось надприродне. А скільки було в ньому незвичайних переваг: справедливості, витримки, щедрості, вірності цьому слову, симпатії до ближніх, людинолюбства до повалених. Його вчинки і справді здаються бездоганними, якщо не вважати деяких дуже небагатьох з них, незвичайних і видатних. Адже немислимо зробити такі значні справи, не відступаючи від звичайних рамок гуманності! Про таких людей слід судити з усієї сукупності їхніх справ, з тієї вищої мети, якої вони прагнули. Це був чоловік, дуже схильний до добра, і тому справедливіше було про нього вислів, що великодушність його коренилася в його суті, а пороки залежали від обставин. Якщо ж говорити про його невелику слабкість до фанфаронства чи нетерпимість до невтішних відгуків про себе, чи вбивств, розкрадань, спустошень, які він робив в Індії, то все це, як я вважаю, треба віднести на рахунок його молодості та оглушливих успіхів. Не можна не визнати його надзвичайних військових талантів, швидкості, розважливості, дисциплінованості, проникливості, великодушності, рішучості, удачливості та забаганки.

Складно переоцінити його глибокі пізнання, його незгасну в століттях славу, чисту, без жодної цятки, зразкову, недоступну для заздрощів, славу,

через яку ще багато років після його смерті люди безоглядно вірили, що медалі з його зображенням приносять удачу тим, хто їх носить. Про жодного монарха дослідники не написали стільки, скільки самі государі написали про його діяння.

Завдання до вправи 2

1. Чи вдалося автору тексту переконати читача в тому, що названі ним античні письменник Гомер та полководець Олександр Македонський є, на його думку, найталановитішими людьми? Чи згодні ви з думкою Монтеня?

2. Які аргументи наводить автор, щоб переконати читача у справедливості своєї думки:

а) сильні (достовірні факти, цифри, документи);

б) слабкі (приклади життя, думки очевидців, висловлювання відомих особистостей, приклади з літератури)? Знайдіть у тексті рядки, які підтверджують вашу відповідь.

3. Як використовує Монтень прецедентні текстові структури?

4. Чи відповідає темі есе заголовок, обраний автором?

5. Давайте припустимо, що остання частина тексту була втрачена за давністю років (адже «Проби» Монтеня, як ми вже знаємо, побачили світ у 1580 році), нам відомо і те, що його творам був властивий так званий відкритий фінал. Все це дає нам можливість стверджувати, що у втраченій останній частині автор висловив свою думку про третього з «найталановитіших». Закінчіть есе Монтеня. Кого б ви могли назвати людиною, гідною цих визначень та подібної компанії? Він наш сучасник, співвітчизник, а може, земляк? Намагайтеся зберегти стильову єдність та особливості аргументації, щоб не порушити цілісності тексту.

Метою третього етапу, як було зазначено раніше, є формування умінь і навичок написання твору в жанрі есе. Старшокласники реалізують набуті жанрові вміння, створюючи есе на задану тему, з опорою на еталонний текст, на прецедентне висловлювання (прислів'я, афоризм, цитату). Тому при навчанні твору-есе насамперед необхідно активізувати наявні в учнів вміння

та навички монологічного висловлювання, а також певні розумові вміння (порівнювати, узагальнювати, робити висновки та ін.).

Доцільно розпочати роботу зі складання пам'ятки, в якій учні самі повинні визначити порядок дій при обмірковуванні, збиранні матеріалу та написанні твору-есе, тобто ця пам'ятка має стати своєрідною інструкцією, яка має узагальнити всі отримані знання про цей жанр і рекомендувати певний порядок дій на всіх етапах підготовки та написання такого твору. Обговорюючи з учнями інструкцію, важливо підкреслити, що потрібно йти від теми до вирішення питання про стиль та пов'язаних з ним вимог жанру, а далі – до всіх інших компонентів задуму: визначення основної думки, мікротем, типів мовлення та ін., а потім до відбору конкретного змісту та його систематизації, до обмірковування кожної частини, до написання та перевірки.

Можна звернути увагу учнів на те, що для творів у художньому стилі не завжди обов'язковим є складання плану, адже есе як «гібридний» жанр знаходиться на міжстильовому рубезі, і йому притаманні багато рис художнього стилю, але, відмовившись від складання плану, необхідно обмірковувати склад мікротем, їх послідовність, уточнити для себе вимоги до відбору фактів і відомостей, визначити художні засоби. Якість таких творів залежить насамперед від уміння автора підкорити відбір матеріалу, художніх засобів вимогам стилю, задуму.

Потім можна перейти до виконання вправ, що формують продуктивні навички створення власних висловлювань, а згодом – до правки та редагування твору.

Можна порекомендувати такі прийоми підготовки до твору-есе, як роз'яснення чи обговорення теми майбутнього висловлювання, складання чи обговорення можливого плану, окремих фрагментів твору, композиції, тобто використовувати всі прийоми, які мають допомогти учням у створенні тексту твору. Виконуючи на цьому етапі завдання, які мають продуктивний характер, учні оперують знаннями та вміннями, отриманими в ході всієї попередньої роботи лише у тому випадку, якщо вона проводилася у певній послідовності.

Творчий характер запропонованих завдань вимагає від вчителя дотримання низки умов. Найважливіше з них – це створення такої обстановки, яка спонукала б учнів до спілкування з учителем і товаришами, сприяла б появі у них інтересу до творчості. Учень, як і вимагає творча діяльність, визначивши свій задум, вільно реалізовуватиме його, спираючись на отримані знання й уміння. Та частина докладної аналітичної роботи, яка за допомогою тренувальних вправ здійснювалася на етапі знайомства з есе як жанром художньо-публіцистичного підстилю, тепер має стати базою, необхідною для народження висловлювання в рамках жанру та для здійснення самоконтролю на етапі перевірки та вдосконалення написаного. Таке переміщення докладної аналітичної діяльності з етапу підготовки тексту на етап його вдосконалення відображає специфіку створення робіт творчого характеру.

Отже, процес створення тексту складається з 4 компонентів – фаз, відповідних етапам діяльності:

- орієнтування, ціль: з урахуванням загального мотиву діяльності уточнити мету, сформулювати задум майбутнього висловлювання;

- планування, мета: уточнити тему (обсяг змісту та межі теми) та основну думку, зібрати та систематизувати матеріал відповідно до теми висловлювання, конкретизувати вимоги стилю, жанру та типу тексту;

- реалізація програми, мета: створити текст твору, тобто перекласти зміст висловлювання з внутрішньої мови, представленої у вигляді «смислових згустків», у зовнішнє монологічне висловлювання. На цьому ж етапі реалізується композиція твору, здійснюється розвиток теми у вигляді розвитку мікротем і реалізуються жанрово-стилістичні ознаки;

- контроль, мета: редагування створеного тексту, вдосконалення написаного.

Вчителі часто обирають найзручніший для них формат роботи й дотримуються його протягом усіх занять. Значно продуктивніший підхід – стратегічно використовувати різні формати на різних етапах навчання. Джозеф Гарріс створив діаграму форматів роботи в класі, яку назвав

Види активностей у кольоровому колі йдуть від найбільшого залучення вчителя до самостійної роботи учнів:

кольоровим колом [35]:

Зупинемося найбільш детально на такому виді роботи, як письмо тобто написання текстів безпосередньо в класі. Надзвичайно ефективними можуть бути вправи на написання текстів без оцінювання навчальних досягнень учнів, які дають можливість побачити, як вони сприймають та використовують навчальний матеріал самостійно.

Вправа «Вільне письмо»

Етап уроку: Вправу виконують на початку уроку.

Зміст вправи: Учитель пропонує учням упродовж 1–3 (максимум 5) хвилин зафіксувати думки в нотатнику щодо своїх будь-яких міркувань, емоцій чи хвилювань. Це абсолютно вільний «політ фантазії» [35].

Вправа «Пишемо з одного слова»

Етап уроку: Вправу виконують на будь-якому етапі уроку.

Зміст вправи: Попросіть учнів обрати будь-який іменник або запропонуйте слово, дотичне до вашої теми. Запропонуйте учням безперервно писати впродовж визначеного часу. Можна використовувати спеціальний годинник чи сигнал, так вони звикатимуть до часових меж. Мета вправи – писати весь час. Навіть якщо учні й учениці відчувають, що почали виходити за межі визначеного поняття, головне – навчитися безперервно формулювати думку та викладати її на папері. Ви можете розширити вправу, використовуючи й для дієслів, прикметників чи прислівників, або ж запропонувати учням писати про один предмет – наприклад, книжку чи яблуко [35].

Вправа «Дзвоники»

Етап уроку: вправу виконують на початку уроку, одразу після дзвоника.

Зміст вправи: Учитель пропонує учням упродовж 5–7 (максимум 15) хвилин зафіксувати свої міркування в нотатнику щодо озвученої теми / питання. Тему / питання для «дзвоників» учитель формулює так, щоб вона стала зачіпкою до теми / проблеми, яку учнівство буде досліджувати на уроці. Такі короткі письмові сесії мають на меті актуалізувати знання учнів із теми, тісно пов'язати матеріал уроку з його / її життєвим досвідом. Учитель за бажанням перевіряє тексти, написані впродовж короткої сесії [35].

Зверніть увагу, що перші «дзвоники», очевидно, триватимуть довше. Але якщо надавати можливість учням регулярно писати, тривалість вправи в нормується.

Як обрати тему

Завдання для коротких сесій регулярного письма можна знайти з для «дзвоника»: кожного навчального предмета, будь-якої програмової теми та практикувати на кожному уроці. Наприклад, предмет «Українська література», тема «Леся Воронина «Таємне товариство боягузів»: запитання для «дзвоників» — «Хто такий боягуз?»; предмет «Правознавство», тема «Права й обов'язки людини та громадянина»: запитання для «дзвоників» — «Що таке права людини? Чому ми повинні захищати свої права?». Варіацій для подальшої роботи зі створеним текстом чимало.

Використання вправи:

Наприклад, учні після написання власного тексту можуть об'єднатися в четвірки (групи), зачитати та обговорити свої тексти й висловити узагальнені міркування.

Учитель може вибірково попросити учнів і учениць зачитати написане, запропонувати обмінятися текстами з однокласниками та однокласницями й обговорити роботи одне одного, підкреслити в них найцікавіші речення тощо.

Вправа «Письмова розминка»

Етап уроку: Вправу виконують на будь-якому етапі уроку.

Важливо: Вправи цієї методики належать до категорії «дзвоників», однак мають особливості. Якщо на цьому етапі ви вважатимете цю вправу заскладною для учнівства, її можна опрацювати в іншому модулі, наприклад у другому або третьому. Зміст вправи: Ця система мінівправ дає учнівству первинний досвід того, як долучатися до дискусії. Учні й учениці читають запропонований текст та виконують пов'язані з ним завдання. Потім на основі прочитаного створюють власний короткий текст. Щоразу учні й учениці працюють із новим текстом, тож для організації роботи потрібно підготувати

три тексти на одну актуальну, цікаву їм тему. У них має бути висловлено різні позиції щодо цієї теми чи мають додаватися нові акценти. Так формується збірка текстів, яка дає широке уявлення про проблему. Учні й учениці досліджують питання, щоразу відкриваючи нові факти та перспективи його розгляду. Серед текстів для опрацювання можуть бути таблиці, інфографіка, діаграми, медіатексти (презентації). Методика ґрунтується на побудові (створенні) дискусії між різними джерелами інформації. Учні й учениці починають із читання тексту та усвідомлення різних думок, позицій і поглядів в обговоренні. Потім створюють так званий графік дискусії – довільне графічне зображення взаємозв'язку трьох текстів. Мета цього «графіка» – допомогти учнівству, візуалізуючи, зрозуміти позицію різних авторів і авторок та, зрештою, визначитися, якою є їхня власна позиція [35].

ВИСНОВКИ

Представлене дослідження присвячено аналізу методики навчання твору в жанрі есе. Це вміння не формується саме по собі на основі аналізу в класі художніх творів, крім того частка текстів-есе, представлених в концепціях літературної освіти школярів, є мінімальною, в той час як вміння писати твори-есе передбачено програмами з української мови та літератури.

Аналіз методичної літератури допоміг визначити певні форми, прийоми роботи над есе. Ми не заперечуємо їхню значимість, проте слід констатувати, що в цій практиці необхідним є комплексний підхід до вирішення завдань формування вміння створювати есе (як у процесі літературної та мовної підготовки учнів на відповідних уроках, так і в позаурочній діяльності). Слід зазначити, що методичної літератури з цієї проблеми, як і навчальних посібників для учнів, недостатньо. Таким чином, долається розрив між вимогами програм та методичною теорією і практикою.

Уміння писати есе виходить за рамки літературної та мовленнєвої освіти учнів: цей жанр, як й інші особистісно орієнтовані жанри культури, відповідає сучасним вимогам освіти: виховання особистості, здатної до творчої самореалізації. У зв'язку з цим актуальною є проблема розробки теоретичних основ дослідження: розмежування понять есе як жанру літературного твору та твору учнівського, «різновиду» жанру; визначення віку учнів, з якого слід розпочинати підготовку; добір систематизованих вправ для навчання.

У результаті проведеного дослідження проаналізовані теоретичні відомості про есе як жанр словесної культури стосовно шкільної практики, визначено місце есе у класифікаціях шкільних творів, запропонованих методистами минулого та сучасними дослідниками, визначено зміст навчання есе на різних етапах; розглянуті ознаки, за якими есе зближується і за якими відрізняється від шкільного твору; доведено необхідність і розроблено прийоми ознайомлення з певною сумою знань про жанр, виявлено послідовність включення нових відомостей про есе, дібрано типологію вправ

і завдань для учнів, спрямованих на формування вміння створювати есе.

Систематична робота з навчання вмінню писати есе не тільки підвищує інтерес до цього виду творчих робіт, а й знайомить з цілим комплексом близьких жанрів (нарисом, листом, щоденником та ін), що сприяє розвитку загальної мовної та комунікативної культури учнів.

У процесі підготовки до написання есе формується комунікативне вміння будувати власні твори, звертаючись до можливостей різних типів (розповіді, опису та роздуму) та стилів (художнього, публіцистичного, розмовного), що забезпечує універсальну якість жанру – об'єднання в рамках одного тексту різних типів мовлення, використання його стильового різноманіття. Особливо важливою є роль есе у формуванні асоціативної культури учнів: умінні підбирати аналогії, відслідковувати паралелі, подібності, – важливі для побудови власного висловлювання у цьому жанрі.

Знайомство з текстами-есе позитивно позначається на загальній підготовці з предмету, демонструє творчі пошуки художників слова, які вже відомі учням, і знайомить з новими іменами письменників української та зарубіжної літератури. Крім того, різновиди есе дозволяють формувати уявлення учнів про цілісну картину світу.

Численні переваги есе як жанру (насамперед орієнтованість на власне особистість) відповідають вимогам сучасної освіти, соціальним запитам суспільства.

Отже, запропоновані методичні матеріали:

- адресовані власне учням (старшим школярам) та педагогам (які організовують роботу в даному напрямку);
- забезпечують опору на зміст основної освіти з літератури та розвитку мовлення;
- орієнтують на широкий гуманітарний зміст та сприяють формуванню у школярів цілісного сприйняття картини світу;
- стимулюють пізнавальну діяльність учнів, прагнення до самостійного вирішення проблем та постійної самоосвіти;

- дають можливість спробувати себе в різноманітній навчальній та творчій діяльності, розвивають мовні та комунікативні вміння старших школярів;

- враховують та допомагають використовувати конкретний життєвий досвід учнів;

- створюють культурне та емоційне середовище, яке сприяє розвитку особистісних якостей учнів та розкриттю їх творчих здібностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрієць О. М. Методика опрацювання науково-навчальних текстів у старших класах з поглибленим вивченням української мови: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.02 / Херсонський державний університет. Херсон, 2007. 22 с.
2. Балаклицький М.А. Есе як художньо-публіцистичний жанр: Методичні матеріали для студентів зі спеціальності «Журналістика. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. 74 с.
3. Білоусенко П. І. Проблемно-ситуативні завдання у підручнику з української мови. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2000. № 3. С. 151–152.
4. Біляєв О. М. Інтегровані уроки рідної мови. *Дивослово*. 2003. № 5. С. 36–40.
5. Божко О. Компетентнісний підхід до формування навичок роботи з текстом у школярів на уроках української мови. *Вісн. Прикарпат. нац. ун-ту. Серія: Педагогіка*. 2013. Вип. XLVIII. С. 96–101.
6. Бондаренко Ю. І. Теорія і практика навчання української літератури на філософсько-історичних засадах у старших класах загальноосвітньої школи: Монографія. Ніжин: Видавництво НДУ ім. Миколи Гоголя, 2009. 351 с.
7. Галаєвська Л. Розвиток діалогічного мовлення на уроках української мови. *Українська мова і література*. 2014. № 8. С. 26–30.
8. Глазова О. Есе як вид роботи з розвитку писемного мовлення школярів. *Методичні діалоги*. 2010. №5. https://glazova.org.ua/wp-content/uploads/2017/02/o.glazova_ese_jak_vyd_roboty_z_rozvytku_pysemnogo_movlennia_shkoliariv.pdf
9. Глазова О.П., Дика Н.М. Есе як актуальний вид навчально-пізнавальної діяльності учнів на уроках української мови. *Інноваційна педагогіка*. 2018. Випуск 7. Т. 1. С. 78-83. http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2018/7/part_1/18.pdf

10. Головащук С. І. Словник-довідник з українського літературного слововживання. К.: Наукова думка. 2004. 448 с.
11. Грона Н. В. Власне висловлення: змістовий, мовний, композиційний аспекти. *Матеріали II Міжрегіональної наук.-практ. конференції педагогічних, науковопедагогічних працівників та студентів, м. Чернігів, 21 лютого 2020 р.* Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя. 2020. С. 18–21.
12. Грона Н. В. Есе як комунікативна форма тексту в системі текстотворчих умінь учнів молодшого шкільного віку. *Наукові записки: зб. наук. праць. РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. Серія: проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти.* 2017. Випуск 11. С. 138–141.
13. Грона Н., Молочко С., Ющенко В., Попружна О. Теорія і практика створення аргументованих текстів на уроках української мови (есе, нарису, власного висловлення). *Українська мова і література в школі. Науково-методичний збірник Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського.* 2020. № 67.
14. Державний стандарт базової середньої освіти https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/#google_vignette
15. Донченко Т. Формування в учнів поняття про типи мовлення і типологічну структуру тексту. *Дивослово.* 2004. № 4. С. 23–26.
16. Жулева Л. Упровадження інноваційних, інтерактивних методів і форм навчання на уроках української мови та літератури. *Педагогічні науки.* 2011. Вип. 60. С. 356– 62.
17. Журналістика: словник-довідник / під ред. І. Михайлина. К.: Академвив, 2013. 317 с.
18. Загнітко А. П. Лінгвістика тексту: Теорія і практикум: наук.-навч. посіб. Донецьк: Юго-Восток, 2007. 313 с.
19. Ісаєва О.О. Актуальні питання організації літературної освіти. *Всесвітня література в середніх навчальних закладах України.* 2010. № 6. С. 2.
20. Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназії: навч. посіб. К.: Ленвіт, 2000. 272 с.

21. Концепція мовної освіти 12-річної школи: Українська мова як рідна. *Дивослово*. 2002. № 8. С. 59 – 65.
22. Кулик О. Д. Пріоритетність текстоцентричного підходу до навчання української мови в загальноосвітній школі. *Теоретична і дидактична філологія: зб. наук. праць*. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич. 2013. Вип. 15. С. 38–48.
23. Кучерук О. А. Система методів навчання української мови в основній школі: теорія і практика: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011.
24. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т. 1 / Авт.-уклад. Ю.І.Ковалів. К: ВЦ «Академія», 2007. 608 с.
25. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. К.: ВЦ «Академія», 2007. 752 с.
26. Мазур О. Психологічні аспекти розвитку мовлення учнів. *Дивослово*. 2003. № 11. С. 74–75.
27. Матвієнко С. Есей: Між алібі та компроматом. *Критика*. 2000. грудень.
28. Мацько Л. І. Текст як об'єкт лінгводидактики в аспекті проблем мовної освіти. *Вісн. Черкас. ун-ту. Серія «Педагогічні науки»*. 2004. Вип. 54. С. 10.
29. Мельничайко В. Я. Письмовий екзамен. Як уникнути помилок. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 1998. 64 с.
30. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах: підручник / за ред. проф. М. І. Пентиліук. К.: Ленвіт, 2005. 400 с.
31. Методичні рекомендації щодо викладання української мови у 2020-2021 навчальному році. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/shodo-metodichnih-rekomendacij-pro-vikladannyanavchalnih-predmetiv-u-zakladah-zagalnoyi-serednoyi-osviti-u-20202021-navchalnomu-roci>.
32. Монтень М. Проби. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. 515 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Michel_Montaigne/Proby_Knyha_2.pdf
33. Молочко С.Р. Специфіка підготовки старшокласників до ЗНО з української мови й літератури на базі вищих навчальних закладів.

Компетентісна парадигма розвитку мовної освіти у середній і вищій школах: сучасні виклики: *збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Чернігів, 22-23 лютого 2013 р.)* / за ред. канд. пед. наук, доцента В. П. Іванишиної. Чернігів: Черніг. держ. технол. ун-т. 2013. С. 223–228.

34. Наумчук М.М. Словник-довідник основних термінів і понять з методики української мови. Тернопіль: Видавництво Астон, 2008. 132 с.

35. Національний проєкт: пишемо есе. <https://essay.nus.org.ua/wp-content/uploads/2024/07/metodychni-materialy.pdf>

36. Остапенко Н. Особливості використання інтерактивної технології на уроках розвитку зв'язного мовлення учнів. *Українська мова і література*. 2012. № 8. С. 8–10.

37. Палихата Е. Текст як одна з допоміжних опор навчання діалогічного мовлення. *Наукові записки ТДПУ імені В. Гнатюка*. 2002. Вип. 8. С. 99–118.

38. Пасічник Є. А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти. К.: Ленвіт, 2000. 384 с.

39. Пентиліук М. І., Окуневич Т. Г. Сучасний урок української мови. Х.: Вид. група «Основа», 2007. 176 с.

40. Пентиліук М., Горошкіна О., Нікітіна А. Концептуальні засади комунікативної методики навчання української мови. *УМЛШ*. 2006. № 1. С. 15–20.

41. Семків Р. Передмова автора (обґрунтування есеїстичності). *Фрагменти: есеї*. К.: Смолоскип, 2001. С. 5–7.

42. Серажим К. С. Текстознавство: підручник. К.: Київ. ун-т, 2008. 527 с.

43. Сисоєва С. О. Підготовка вчителя до формування творчої особистості учня. К.: Поліграфкнига, 1996. 406 с.

44. Словник-довідник з української лінгводидактики / О. Горошкіна, Н. Єсаулова та ін. К.: Ленвіт, 2003. 150 с.

45. Статівка В. І. Взаємозв'язане навчання видів мовленнєвої діяльності учнів основної школи в процесі підготовки та створення текстів: автореф. дис.

- д-ра пед. наук: 13.00.02 /Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К.: НПУ ім. М. Драгоманова, 2006. 40 с.
46. Токмань Г. Л. Методика викладання української літератури в старшій школі: екзистенціально-діалогічна концепція. К.: Міленіум, 2002. 326 с.
47. Тягло О. В. Критичне мислення: навч. посіб. Харків: Основа, 2008. 189 с.
48. Українська література. 10–11 класи. Програма для учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Рівень стандарту, академічний рівень / М. Г. Жулинський, Г. Ф. Семенюк та ін.; за заг. ред. Р. В. Мовчан. <http://osvita.ua/school/materials/program/30993/>.
49. Українська мова. 5–11 класи: навчальні програми, методичні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу / укл. О. Ю. Котусенко. Харків: Видавництво «Ранок», 2017. 112 с.
50. Фізер І. М. Філософія літератури / наук. ред. В. Моренець. К.: НаУКМА, 2012. 217 с.
51. Ципоруха О. Теорія есе: європейські та американські концепти. *Мандрівець*. 2000. № 5-6. С. 58–63.
52. Шелехова Г. Т. Про систему роботи з розвитку зв'язного мовлення учнів. *Дивослово*. 1994. № 1.
53. Шелехова Г. Т. Система роботи з розвитку зв'язного мовлення на уроках рідної мови в середній школі. К., 1996.
54. Шелехова Г. Формування в школярів умінь сприймати усне і писемне мовлення. *Українська мова і література в школі*. 2003. № 4. С. 7–18
55. Янко Ж. Проблема інтерпретації тексту: автор – читач – епоха. *Людинознавчі студії: зб. наук. праць Дрогоб. держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка* / гол. ред. Т. Біленко. Дрогобич: Вимір, 2001. Вип. III. С. 113–122.

ДОДАТОК А

Етапи проведення уроку з написання формального есе

I. Повідомлення теми, мети уроку

II. Мотивація навчальної діяльності «Творча кухня» (прийоми для емоційного налаштування: вірш, пісня, спогад про перегляд, відеоролик, пісочна анімація, інсценізація, афоризм, випадок з життя).

III. Сприймання й усвідомлення учнями нового матеріалу

1. «Розминка для олівця».

Вчитель оголошує теми есе і пропонує учням обрати одну для колективного обговорення та написання.

2. «Думки без бар'єрів».

Індивідуальні враження й міркування учнів щодо обраної теми. Записуються всі ідеї, які пропонують учні. На цій стадії важливо розвинути хід думки та згенерувати достатню кількість ідей.

3. Визначення проблеми.

Потрібно звернути увагу учнів на точне формулювання теми есе, яка, як правило, формулюється так, що передбачає не одну «правильну» відповідь, а кілька рішень.

Виявлення проблеми та її рішення становить основний зміст есе.

- На яку проблему виводить це питання (ця тема)?
- Чому важливі міркування на цю тему, чому це питання Вам цікаве?
- Які ще питання необхідно розглянути, щоб розкрити тему?

У вступній частині учень повинен викласти тезу або гіпотезу, яку хоче розгорнути або довести. Вступ - має бути ефектним. Пропонуємо декілька варіантів.

1. Стандартний (найпоширеніший). Необхідно відповісти на шість запитань: хто, що, коли, де, чому і як. Відповіді на ці запитання дадуть змогу

читачеві зрозуміти, чого йому очікувати.

2. Несподіваний - це може бути що завгодно, але читач повинен бути здивований або шокований.

3. Дієвий – зображення самого процесу, а причини й наслідки впливуть далі. Цей підхід зручний для коротких есе.

4. Авторитарний - пропонує інформацію в наказовому тоні, щоб створити враження впевненості автора тільки в собі.

5. Інформативний – читач одразу отримує інформацію про те, що буде далі у творі.

6. Цитатний - вдало підібрана цитата одразу привертає увагу читача (не рекомендується використовувати прислів'я і кліше – це банально).

7. Діалоговий - з одного боку, такий початок стимулює читача як учасника діалогу, з іншого, - це може бути просто потік думок з риторичними запитаннями.

4. Відбір прикладів та аргументів.

З попередніх нотаток обираються тільки такі ідеї, які безпосередньо стосуються теми. Ідеї для «за і проти», наприклад, зручно записувати у два стовпчики, одночасно занотовуючи докази (чи аргументи) і слідкуючи, щоб ідей «за» було стільки ж, скільки і «проти».

Питання вчителя:

-Який приклад (випадок з життя, фільм, художній текст і т.п.) найкраще ілюструє цю тему?

-Яку цьому прикладі відображена проблема, якій присвячено есе?

- Чи існують які-небудь факти, що підтверджують припущення, тезу, гіпотезу?

-Які докази Ваших суджень (думок, припущень) можна привести? Важливо пам'ятати про те, що чим чіткіше та ясніше буде поставлена проблема, то тим

легше підібрати матеріал для неї, тим динамічніше й цікавіше буде написана робота.

5. Планування есе (визначення структури).

Створюється план майбутнього есе: відбираються ідеї, які будуть використуватися у вступі, основній частині та підсумках. Спочатку потрібно поставити учням декілька питань, стосовно тематики. Формулювання відповідей на них допоможе в написанні основної частини. Есе має бути схожим на стежку, що веде читача до заключної частини (висновку).

Щоб перевірити правильність структури есе, потрібно звернути увагу учнів на перші фрази кожного абзацу, виписати їх, прочитати одну за одною і подумати над такими запитаннями:

- Якби хтось читав тільки ці фрази, зрозумів би він, що я хочу сказати?
- Чи виражають перші фрази основні ідеї абзаців?
- Чи сформовано послідовний хід думок, чи думки «стрибають»?
- Чи всі абзаци приблизно однакового розміру? (Якщо один з абзаців значно більший за інші, можливо, в нього вкладено кілька ключових ідей, аргументів, доводів, доказів).
- Чи логічний висновок? Дуже важливо, щоб есе було цікаво читати.

При написанні есе варто дотримуватися такої формули:

особисте + унікальне = цікаве.

Під час роботи над есе учням варто запропонувати пам'ятки «Орієнтовний план есе», «Прийоми написання есе», «Правила креативного есе»

6. Робота над стилістикою есе.

Правильно написане есе потребує різноманітних художніх засобів. Рекомендується використовувати антитези, повторення, риторичні запитання, вигуки, проте використовувати їх потрібно доцільно і правильно.

7. Чернетка.

Роботу необхідно починати з чернетки, що дає можливість працювати

творчо. Обов'язково потрібно перевірити структуру: чи є логічний зв'язок між абзацами, чи в єдиному стилі написано роботу, чи немає зайвої інформації. Есе повинне вийти коротким і лаконічним. Під час написання чернетки основне завдання учня – напрацювати аргументацію, вдосконалити основні думки та розташувати їх у логічній послідовності, супроводжуючи ілюстративним і додатковим матеріалом.

8. Перевірка та редагування роботи. Під час перевірки чернетки учень має звернути увагу на резонансність аргументації і відповіді на питання:

- Чи переконливо це?
- Чи достатньо використано даних?
- Чи ефективно вони використані?

Вчитель акцентує увагу учнів на таких питаннях:

- Чи має перший абзац особистісний характер?
- Чи відповіли ви на поставлені запитання?
- Чи підтвердили написане конкретними прикладами (аргументами)?
- Чи використані в есе слова, які ви зазвичай не вживаєте? Якщо так, то

краще від них відмовитися.

- До яких висновків ви прийшли, чи підтверджена гіпотеза?
- Які питання залишилися невирішеними?
- Після прочитання есе виникає почуття завершеності або чогось бракує?

Остання фраза звучить так, як і має звучати фінальна фраза?

9. Читання відредагованого есе. Після того, як учні впорядкували структуру і зміст есе, настав час перевірити його в цілому, звернувши увагу на орфографічні, граматичні та пунктуаційні помилки. Бажано, щоб учні прочитали есе вголос.

IV. Письмова робота.

Написання відредагованого есе.

V. Підсумки уроку

Питання вчителя

- Чи написали ви щось особливе?
- Чи цікаве, на вашу думку, есе?
- Що запам'ятовується в есе?
- Якої думки буде про вас читач після прочитання есе?

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів

Учень (учениця):

■ дотримується структури тексту цього типу мовлення;

• формулює тезу, добирає аргументи на її підтвердження або спростування, самостійно робить висновки;

- має свій погляд на дискутовану проблему;
- дискутує, аргументуючи свої думки;
- порівнює свої погляди з поглядами й оцінками інших;
- добирає приклади з літератури, інших видів мистецтва, історії тощо;
- чітко, логічно, переконливо, грамотно висвітлює проблему;
- використовує образні слова, порівняння, метафори тощо
- усвідомлює важливість грамотного письма як однієї з ознак культурної

особистості;

■ критично ставиться до власного мовлення;

- робить висновки про необхідність мовної освіти та самоосвіти.

Підготовка до написання есе може мати індивідуальний характер і використовуватися в роботі з творчо розвинутими дітьми. У цьому випадку передбачається використання всіх етапів навчання, але на останньому - творчому - здійснюється індивідуальний пошук форми, стилю і манери викладення з конкретним учнем.

Виконав магістрант
2 курсу МФіл-62у групи

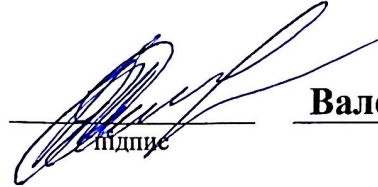
_09 грудня 2024 р.

підпис

**Вадим
КОМАРИНЕЦЬ**
(ім'я, ПРІЗВИЩЕ)

Робота допущена до захисту:
завідувач кафедри
к.філол.н., доцент

підпис

Валентина КРИЩУК
(ім'я, ПРІЗВИЩЕ)

Декан факультету

підпис

Ірина ДАРМАНСЬКА
(ім'я, ПРІЗВИЩЕ)